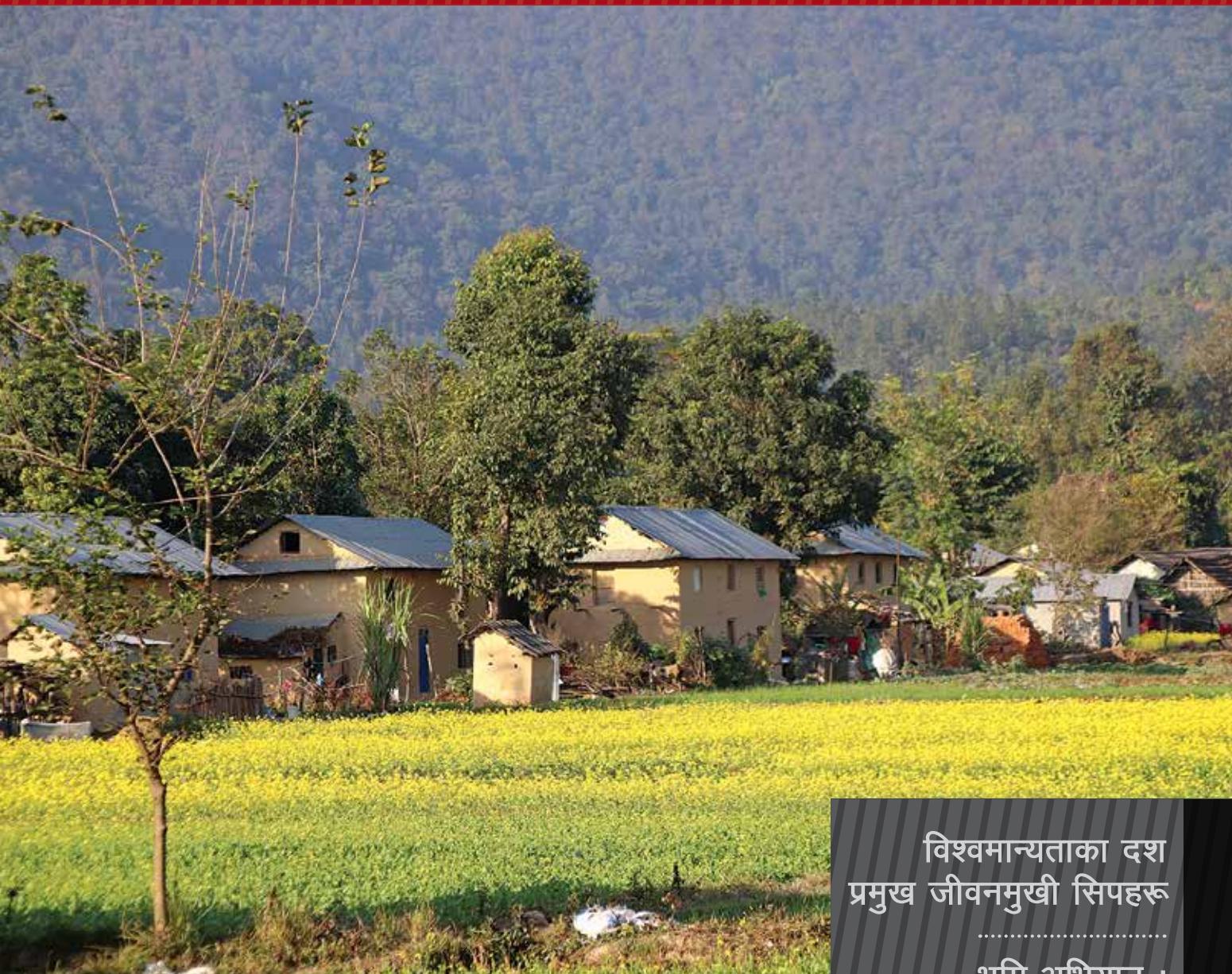

भूमि अधिकार

वर्ष १८ | पूर्णाङ्क ५८ | पुस २०७८

भूमि-कृषिमा जलवायु
परिवर्तनको असर

विश्वमान्यताका दश
प्रमुख जीवनमुखी सिपहसु

भूमि अभियान :
अनुभव र सिकाइ

विपद् व्यवस्थापनमा
स्थानीय चासो

हाम्रो सपना र दूरदृष्टि न्यायपूर्ण एवं दिगो भूमि व्यवस्थासहितको समुन्नत, लोकतान्त्रिक र समतामूलक नेपालको सिर्जना

हाम्रो अठोट र कार्यभार
भूमिहीन तथा कृषि कर्ममा संलग्न किसानको
भूमि अधिकार सुनिश्चित गर्दै न्यायपूर्ण भूमि
व्यवस्था र दिगो कृषिप्रणालि स्थापीत गर्ने
योगदान गर्ने

हाम्रा आधारभूत मूल्य/मान्यता

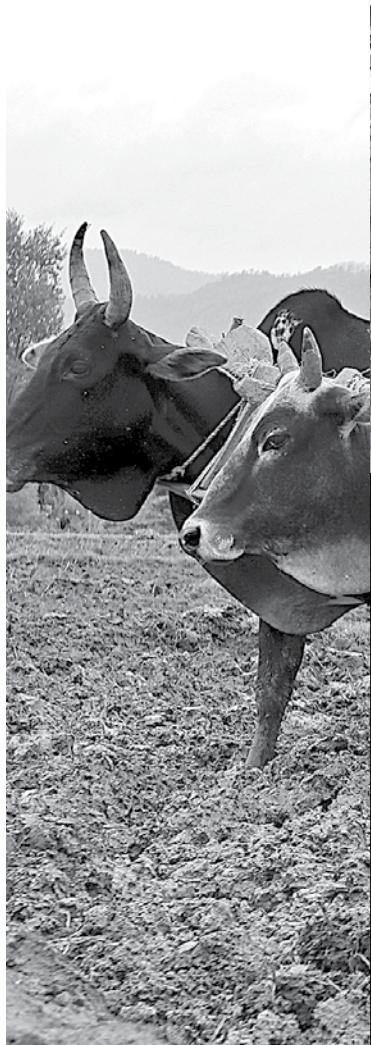
- सामाजिक न्याय र प्रकृतिलाई न्याय
- अहिंसा
- सरलता र पारस्परिक सम्मान
- समानुभूति र पक्षधरता
- आत्मनिर्भरता र अन्तरनिर्भरता
- नतिजामुखी, गुणस्तरीय र उत्कृष्टता

रणनीतिक प्राथमिकताहरू

१. भूमि-कृषि आन्दोलनको समग्र सुदृढीकरण र विस्तार
२. भूमि-कृषि सवालमा ज्ञान निर्माण, कार्यगत अनुसन्धान र प्रकाशन
३. भूमि-कृषिसम्बन्धी नीतिगत बहस र सुशासन प्रवर्धन
४. दिगो कृषि, कृषि सहकारी र सुरक्षित जीविका प्रणालीको विकास
५. भूमि-कृषि सवालको विश्वव्यापी आन्दोलन र सञ्जाल सुदृढीकरणमा योगदान

भूमि अधिकार

वर्ष १८ | पूर्णाङ्गिक ५८ | पुस २०७८

खाँचो दिगो भूउपयोग योजनाको !	४
भूमि-कृषिमा जलवायु परिवर्तनको असर	५
पारिवारिक खेतीपाती दशक र नेपालको कृषि	७
कृषिमा नवउदारवाद र पुँजीवाद	१०
विश्वमान्यताका दश प्रमुख जीवनमुखी सिपहरू	१२
भूमि अभियान : अनुभव र सिकाइ	१९
विपद् व्यवस्थापनमा स्थानीय चासो	२२
अन्नदाताको शक्तिसँग भुक्तन बाध्य मोदी	२५
कृषि, किसान र जलवायु परिवर्तन	२७
भूमिहीन, राजनीति र राज्यसत्ता	२९

खाँचो दिगो भूउपयोग योजनाको !

दिगो विकास लक्ष्यको विश्वव्यापी सम्झौतामा सन् २०३० सम्ममा सबै प्रकारका गरिबी उन्मूलन गरी मानव, पृथ्वी र समृद्धिका लागि समान, न्यायपूर्ण र सुरक्षित विश्व निर्माण गर्ने परिकल्पना गरिएको छ। भोकमरी अन्त्य गर्ने, खाद्य सुरक्षा तथा उन्नत पोषण सुनिश्चित गर्ने र दिगो कृषि प्रवर्द्धन गर्ने १७ वटा दिगो विकास लक्ष्यभित्र समेटिएका विषय हुन्।

नेपालको संविधान २०७२ ले पनि आर्थिक समानता, समृद्धि र सामाजिक न्याय सुनिश्चित गर्ने सङ्कल्प गरेको छ। समृद्धिका कुरा सङ्कल्पले मात्र पूरा हुन सक्दैन। सुरक्षित घर बनाउने बहानामा खेतीयोग्य फाँटको बीचमा घर बनेका छन्। गाउँबाट बेसी भर्नेको सङ्ख्या दिनानुदिन बढिरहेको छ। गाउँबाट शहर पस्नेको सङ्ख्या पनि उत्तिकै छ।

विपद्ले बढी क्षति गर्नुको एउटा कारण जथाभावी बसोबास, खेतीपाती र विकासले निम्त्याएको परिणाम हो। कुन जमिन सुरक्षित हो, बस्न योग्य छ कि छैन, कुन जमिन खेतीयोग्य हो? त्यसमा कुन खेती लगाउने? कुन ठाउँ बजार, उद्योग र खनिजका लागि योग्य छ? त्यस क्षेत्रको विपद्ल संवेदनशीलताको अवस्था कस्तो छ भनेर

एकीन गरिएको छैन। त्यसैले पनि विपद्ले सोचे भन्दा बढी नै क्षति पुऱ्याउने गरेको छ।

सरकारले भूउपयोग ऐन २०७६ ल्याएको २ वर्ष पूरा हुन लाग्दा पनि भूउपयोग योजना तयार गरी कार्यान्वयन हुन सकेको छैन। त्यसैले अब राज्यले भूउपयोग नियमावली ल्याएर समुदायको अगुवाइमा ग्रामीण भूउपयोग नक्सा बनाइ त्यसका आधारमा विद्यमान भूउपयोग नक्सा अद्यावधिक गरी सहभागीमूलक, समावेशी र जोखिम संवेदनशील भूउपयोग योजना बनाउन विलम्ब गर्नुहुँदैन।

यसो गर्न सकियो भने विपद्लाट हुने जोखिम कम गर्न सकिन्छ। साथै अहिले जिति पनि भूमिहीन, सुकुमबासी र विस्थापित परिवार असुरक्षित ठाउँमा छन् उनीहरूलाई सुरक्षित स्थानमा घर जग्गाको व्यवस्थापन गर्न पनि भूउपयोग योजनाले सघाउ पुऱ्याउँछ। भूमिलाई कसरी उपयोग गर्ने भने विषयमा स्थानीयसँग जिति ज्ञान छ, ती ज्ञानलाई भूउपयोग योजनामा समेटी कार्यान्वयन गर्दा व्यावहारिक देखिन्छ। त्यसैले भूउपयोग योजना तर्जुमा गर्दा समुदायको सहभागिता सुनिश्चित गर्न आवश्यक छ।

अहिले जमिनको जथाभावी दोहनले सिङ्गांगे भूधरातल कुरूप भएको छ। बाटो मानलाग्दी बनाइएको छ। जग्गाको प्लाटिड उस्तै जथाभावी छ। आफूखुसी जहाँ पायो त्यहाँ घर बनाइएको छ। खेतीयोग्य जमिनमा चिम्नी भड्डा छ। ढिलै भए पनि भूउपयोग ऐन बनेको छ। त्यसैले जग्गाको वर्गीकरणका क्षेत्रहरू छुट्याएको छ। सोहीबमोजिम स्थानीय सरकारले आफ्नो क्षेत्रभित्रको भूमिको उपयोग योजना बनाउनुपर्छ। साथै कृषि क्षेत्रको भूउपयोग योजना तर्जुमा गर्दा जलवाया परिवर्तनबाट पर्न सक्ने प्रतिकूल प्रभावहरूको जोखिम विश्लेषण गर्दा जोमिख न्यूनीकरण र खेतीयोग्य जग्गाको सुरक्षा गर्न सहयोग पुऱ्य।

अफू पिँथमा बसेर काम गर्ने भनेको स्थानीय सरकारले हो। र, स्थानीय सरकारले गर्ने हरेक विकासको पहिलो खुडिकलो भूमि र कृषि काम हो। नेपालको सन्दर्भमा भूमि र कृषिको सुधार नभई वास्तविक विकास असम्भव छ। त्यसैले हरेक स्थानीय सरकारले भूमिको उपयोग र कृषि सुधारलाई आफ्नो मूल मुदाका रूपमा अधिक बढाउनुपर्छ।

विशेष भूउपयोग योजना तर्जुमा गर्दा सहभागितामूलक प्रक्रियाका लागि प्राविधिक टिम स्थानीय निकायमा तत्काल आवश्यक छ। उचित संरक्षण र व्यवस्थापन संयन्त्र अभावमा सरकारी, सार्वजनिक र गुठी जमिनको अतिक्रमण र कब्जा हुने गरेको छ। त्यसैले यस्ता जमिनको सुरक्षा र सही उपयोगका लागि हरेक स्थानीय तहमा भूउपयोग योजनाको प्रभावकारी कार्यान्वयन आवश्यक छ। बेलैमा सोचिएन भने पश्चातापको कुनै अर्थ हुने छैन।

विचार

जगत देउजा

भूमि-कृषिमा जलवायु परिवर्तनको असर

नेपाल र विश्वभर नै जलवायु परिवर्तनले पारेको असर आजको प्रमुख चुनौती हुन पुगेको छ। जलवायु परिवर्तनको हिसाबले नेपाललाई चौथो जोखिमयुक्त देशका रूपमा लिइन्छ। भूमण्डलीय औसत तापक्रम अनुमान गरे भन्दा तीव्र ढङ्गले बढिरहेको छ। अफ्ट हिमालहरू तात्ने क्रम औसत तापक्रमको दोब्बर जस्तै छ। वैज्ञानिकका अनुसार विगत ४० वर्षमा हिँडू पल्लने क्रम नसेचेको गतिमा बढिरहेको छ। यसो भएकाले हिमालै हिमालले ढाकेको नेपालले आगामी दिनमा अनपेक्षित प्रकोपहरू भोग्नुपर्ने जानकारको चेतावनी अस्वाभाविक छैन। संसारकै कम प्रतिव्यक्ति कार्बन उत्सर्जन गर्ने देश नेपालले जलवायु परिवर्तनको

असर भने सबै भन्दा बढी भोग्नुपर्ने अवस्था विडम्बनापूर्ण छ।

नेपालमा कृषि, खाद्य सुरक्षा, जल, ऊर्जा, स्वास्थ्य एवं पूर्वाधार निर्माणमा जलवायु परिवर्तनका ढूला असर देखिन थालिसकेका छन्। यस लेखमा भने भूमि र कृषि क्षेत्रमा जलवायु परिवर्तनले पारिरहेका र सम्भावित असर हर्न खोजिएको छ। नेपालमा भूउपयोग परिवर्तनका मुख्यतया ३ प्रमुख आयाम देखिएका छन्। पहिलो, तीव्र शहरीकरणका कारण कृषियोग्य भूमि मासिँदै गएको छ। पुराना शहर वरिपरिका खेतीयोग्य भूमिसमेत आवास क्षेत्रमा बदलिएका छन्। त्यस्तैगरी, मुख्य शहरीभित्रका खुला ठाउँ मासिँदै गएका छन्। र, ती ठाउँमा व्यावसायिक भवन

ठडिएका छन्। यो प्रवृत्ति बढ्दो छ। दोम्हो, धेरै पूर्वाधार आयोजना, जस्तै- सडक, भवन, जलविद्युत आयोजना, विमानस्थल आदि निर्माण भइरहेका छन्। यी आयोजना निर्माणका क्रममा पनि मूलतः कृषिका लागि प्रयोग भइरहेका जमिन नै उपयोग गरिएका छन्। तेस्रो आयामचाहिँ विपद्सँग सम्बन्धित छ। पहिरो, बाढी, दुबान जस्ता प्रकोपले जमिनको नोकसानीका साथै ऊर्वाशक्तिसमेत हास भइरहेको छ। उदाहरणका लागि मेलम्ची नदीमा आएको बाढीले नदी आसपासका हजारौं रोपनी जमिन बगाएको छ। केही जमिन पुरिएको छ। यसरी शहरीकरण,

—
संसारकै कम प्रतिव्यक्ति
कार्बन उत्सर्जन गर्ने
देश नेपालले जलवायु
परिवर्तनको असर
भने सबै भन्दा बढी
भोग्नुपर्ने अवस्था
विडम्बनापूर्ण छ।

पूर्वाधार विकास र ठूला प्रकोपका कारण नेपालको भूउपयोगमा तीव्र परिवर्तन भइरहेको छ। जलवायु परिवर्तनले भूमिको उपयोगमा परिवर्तन आउने र भूमि उपयोगमा आएको परिवर्तनले फेरि जलवायु परिवर्तनको नकारात्मक असरलाई तीव्र बनाउन भूमिका खेलिरहेको छ। जलवायु परिवर्तन र सामाजिक-आर्थिक विकासको अन्तर्क्रियाले भूमि उपयोग परिवर्तनलाई धेरै प्रभावित तुल्याउँछ। जलवायुजन्य प्रकोप बाढी, दुबान र पहिरोले

जग्गाको क्षति र माटोको ऊर्वराशक्तिमा ह्वास जस्ता प्रत्यक्ष असर पार्छ । बर्सेनिको बाढी र त्यसले ल्याउने थेग्निले नदीको किनारमा रहेको सयाँ हेक्टर जमिन बगरमा परिणत हुँदै गएका छन् । पहिरोले पहाडमा रहेको जमिनको ठूलो हिस्सा बगाइहेको छ । उपयोगका विविधताले पनि भूमि क्षयीकरणमा भिन्नभिन्न असर गर्छ । कृषि, बन र बनस्पतिले ढाकेको जमिनले भूमिको गुणस्तर कायम राखिराख्न सधाउँछ भने शहरी बस्ती र सोको विस्तारले भूमिको क्षयीकरण बढाउँछ ।

नेपालमा जलवायु परिवर्तनका कारण बढी असर परेकोमध्ये कृषि प्रमुख क्षेत्र हो । कृषि भूमि कम हुँदै जाँदा कृषिमा सिधा असर पुने नै भयो । नेपालको कृषि आजसम्म पनि धेरैजसो आकासे पानीमा निर्भर छ । पानीको म्रोत घट्दै गएकाले कुलोबाट सिँचाइ हुने जमिनमा पनि पानी पाउन मुसिकल हुँदै गएको छ । जलवायु परिवर्तनका कारण कहिले अचाकली वर्षा हुने त कहिले लामो समयसम्म खडेरी पर्न थालेको छ । केही महिना पहिले छोटो समय परेको वर्षाले २० वर्षयताकै 'उच्च वर्षा' को रेकर्ड राख्न यसको ज्वलन्त प्रमाण हो । जसबाट उपत्यकामै ३८५ घर डुबानमा पर्नुले यस्ता अप्रत्याशित घटनाले पार्न सक्ने क्षतिको आकार अनुमान गर्न सधाउँछ । उच्च तापक्रमका कारण बालीनातीमा लाग्ने कीरा र पशुजन्य रोग बढिरहेका छन् । यसले उत्पादकत्व घटाउँदैछ । पानीको अभाव, असन्तुलित वर्षा र बाढीले कृषिमा नराम्रो क्षति पुऱ्याएको छ । पहिले पहिले किसानले वर्षादिको समय अनुमान गरेर खेतीपातीको तयारी गर्न सक्ये । अहिले त्यस्तो अनुपानले काम गर्न छाडेको छ । कृषिको घट्दो उत्पादकत्वले खाद्य सुरक्षामा पनि गम्भीर चुनौती थपिएको छ ।

प्राकृतिक प्रकोपको तीव्रताले मानिसको जीविकोपार्जन र स्वास्थ्यमा प्रतिकूल असर पर्नुका साथै उनीहरूको प्रकोप सामना गर्ने क्षमतालाई भनै कमजोर बनाउँछ । भूमि र कृषिको क्षेत्रमा जलवायु परिवर्तनको असर कम गर्नेतर्फ सोचिएन भने यसले भोकमरीको गम्भीर सङ्कट निम्त्याउने छ । यसका लागि भूउपयोग योजना तर्जुमा गरी कृषि, बन, सीमसार आदि क्षेत्रको जमिनलाई

अन्य उपयोगमा जानबाट रोक्नु नितान्त जस्ती छ । यसले जथाभावीरूपमा भएका विकास निर्माणका कार्यलाई व्यवस्थित गर्न पनि सधाउँछ । खाली र खेर गइरहेको जमिनमा खेती वा वृक्षरोपण गर्न सकिन्छ । भूउपयोगविना जसलाई जे मन लायो त्यही गर्दै जाने हो भने हाम्रा सबै खेतीयोग्य भूमि मासिन समय लाग्ने छैन । भूउपयोग नीति, भूउपयोग ऐन तर्जुमा भइसकेको हुँदा भूउपयोग नियमावली तर्जुमा गरी भूउपयोग योजनालाई राष्ट्रिय अभियानका रूपमा लाग्न गर्न आवश्यक छ । भूउपयोग योजनामा प्रकोप जोखिम क्षेत्र पहिचान हुने हुँदा

आर्थिक विकासका नाममा

वातावरणीय विनाश र जलवायु जोखिम बढाउने कार्य भइरहेको छ ।

सडक, भवन, जलविद्युत् र विमानस्थल जस्ता आधारभूत पूर्वाधारहरूको विस्तार विकासको आधार हो तर यसका लागि पनि जमिनको उपयोग हुन्छ र यसले भूमिको दोहन बढेर जान्छ ।

त्यस क्षेत्रबाट मानिसलाई सुरक्षित स्थानमा स्थानान्तरण गर्न सकिने र सुरक्षित र आवास क्षेत्रमा मात्र मानिसको बसोबास गराउन सकिने हुँदा बर्सेनि प्रकोपबाट भइरहेका मानवीय र अन्य आर्थिक क्षतिलाई पनि कम गर्न सकिन्छ । भूउपयोगमा आउने परिवर्तनले हुने जलवायु परिवर्तनलाई कम गर्न पनि

सधाउँछ । भूउपयोग योजना तर्जुमा र सोको कार्यान्वयनका लागि स्थानीय सरकार हाम्रा लागि महत्वपूर्ण अवसर हो । सङ्घीय, प्रदेश र स्थानीय तहको भूउपयोग योजना तर्जुमा गर्न किञ्चित ढिला गरिनुहुन ।

आर्थिक विकासका नाममा वातावरणीय विनाश र जलवायु जोखिम बढाउने कार्य भइरहेको छ । सडक, भवन, जलविद्युत् र विमानस्थल जस्ता आधारभूत पूर्वाधारहरूको विस्तार विकासको आधार हो तर यसका लागि पनि जमिनको उपयोग हुन्छ र यसले भूमिको दोहन बढेर जान्छ । यसो हुँदा त्यस्ता विकास गतिविधिलाई न्यूनतम पर्यावरणीय क्षति हुने गरी व्यवस्थित वा निर्माण गर्नुपर्छ । अनुसन्धानहरूले जलवायु परिवर्तनको प्रभाव न्यूनीकरण र जैविक विविधता संरक्षणलाई सँगसँगै लैजान सकिने देखाएका छन् । जस्तै-बाँझो जमिनमा रोपिने बहुउपयोगी वनस्पतिले मानिसलाई खाद्यान्न र औषधिलगायतका वातावरणीय सेवा प्रदान गर्छ । जीवजन्तुलाई आश्रयस्थल दिन्छ । जलवायु परिवर्तनको कारक कार्बनलाई निषेचन गर्छ र पहिरो जस्ता जोखिमबाट पनि बचाउँछ । त्यसैगरी कृषि बन, कृषि पर्यावरण, पर्याप-पर्यटनले आम्दानीमा विविधता र वृद्धि न्याउँछ ।

जमिनको अनुकूल क्षमता निर्माण र जलवायु परिवर्तनलाई उत्थानशील बनाउनका लागि भूउपयोग योजनामार्फत दिगो भूमि व्यवस्थापन एक महत्वपूर्ण रणनीति हो । यसले पर्यावरणीय सेवा र जैविकोपार्जनलाई कायम राख्न्दै बद्दो खाद्य वस्तुको मागलाई पूरा गर्न जमिन, पानी, जैविक विविधता र वातावरणीय चासोहरूलाई एकीकृत गर्न मद्दत पुऱ्याउँछ । जलवायु परिवर्तनलाई न्यूनीकरण गर्ने आफ्नो सबै भन्दा महत्वाकाङ्क्षी प्रयासमा नेपालले राष्ट्रिय जलवायु परिवर्तन नीति, २०७६ लागु गरेको छ । यो रणनीतिमा जलवायु परिवर्तनले भूमिमा के/कस्तो असर पुऱ्याउँछ र भूउपयोग परिवर्तनले जलवायु परिवर्तनको असर बढाउन कसरी भूमिका खेल्दै भने विषयमा खासै उल्लेख छैन । प्रकोपबाट हुने क्षतिमा भूमिलाई गणना गरिने व्यवस्थित परिपाटी पनि छैन । त्यसैले आगामी दिनमा जलवायु परिवर्तनको रणनीति बनाउँदा भूमि उपयोगको विषयलाई पनि केन्द्रमा राख्नु जस्ती छ ।

पारिवारिक खेतीपाती दशक र नेपालको कृषि

मूलतः परिवारका सदस्य संलग्न भएर गरिने खेतीलाई पारिवारिक खेतीपाती भनिन्छ। विश्वको ८० प्रतिशत खाद्यान्न पारिवारिक खेतीपातीबाट नै उत्पादन हुन्छ। पारिवारिक खेतीले केवल खाद्यान्न मात्र उत्पादन गर्ने नभइ वातावरण सुरक्षा, सामाजिकता अभिवृद्धि र सांस्कृतिक जगेनर्नाका लागि पनि महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याइहेको हुन्छ। यसैले तो किसानलाई जमिन, जैविक विधिधता र संस्कृतिको संरक्षक मानिन्छ।

कपोरिट खेतीले त्याएको नकारात्मक असर बढ्दै गएपछि विश्वभर पारिवारिक खेतीका पक्षमा बहस र अभियान भइरहेका छन्। लामो प्रयासपछि सन् २०१९, देखि

२०२८ लाई संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय पारिवारिक खेती दशक घोषणा गरिएको छ। यसबाट पारिवारिक खेती किसानीको महत्वलाई विश्वभर आत्मसात गरिएको प्रष्ठ हुन्छ। विभिन्न देश, कृषि र खाद्यका क्षेत्रमा कार्यरत सङ्गठनहरूले पारिवारिक खेती दशकको ढाँचा अनुरूप तर्जुमा हुने राष्ट्रिय कार्ययोजनामा सहयोग गर्ने घोषणा गरेका छन्। नीति तर्जुमा र कार्यक्रम कार्यान्वयन दुवैमा उनीहरूको चासो देखिन्छ।

पारिवारिक खेतीपाती दशकको विश्वव्यापी कार्ययोजनाका सातवटा आधारस्तम्भ छन्। जुन लामो र सहभागीमूलक प्रक्रियाबाट तय गरिएको थियो। जसले विश्वभरका किसानको

सशक्तीकरणमा टेवा पुऱ्याउनेछ। पहिलो आधारस्तम्भ भनेको पारिवारिक खेतीका लागि उपयुक्त नीतिगत वातावरण तयार गर्नु हो। दोस्रो खेतीपातीमा युवाहरूको संलग्नता बढाउनु रहेको छ। जसले भविष्यमा आवश्यक किसानको उपलब्धता सुनिश्चित गर्नु छ। तेस्रो भनेको ग्रामीण महिला किसानको नेतृत्वदायी भूमिका सुनिश्चित गर्नु रहेको छ। यसैगरी चौथोमा किसान सङ्गठनहरूको क्षमता अभिवृद्धिलाई लिइएको छ। जसले किसानको हितमा ज्ञान निर्माण र प्रसारण गर्न सहयोगी भूमिका निभाउँछन्। पाँचौं आधारस्तम्भ किसानको सामाजिक-आर्थिक स्थितिमा सुधार, समावेशिता, समृद्धि आदिको सुनिश्चितता रहेको छ। छैटौं भनेको दिगो कृषिको प्रवर्द्धन हो। जुन जलवायु परिवर्तनका चुनौती सम्माना गर्न सकियोस् भनेमा केन्द्रित छ। यो अहिलेको स्थितिमा ज्यादै महत्वको पनि छ। सातौं आधारस्तम्भमा पारिवारिक खेतीपातीको विविधीकरणलाई जोड दिइएको छ। जसले सामाजिक रचना, प्रणाली विकास आदिमा महत्व राख्छ। यी सातवटा आधारस्तम्भअन्तर्गत थुप्रै नतिजा, सूचक निर्धारण गरिएका छन्।

कार्ययोजनाले हरेक सरकारले आफ्नो परिवेशअनुरूपको नीति र कार्ययोजना तर्जुमा गरी फराकिलो सोचका साथ लगानी गर्ने स्पष्ट खाका दिएको छ। यो कार्ययोजना दिगो विकास लक्ष्य हासिल गर्न पनि सहयोगी हुने देखिएको छ। पारिवारिक खेतीपातीको प्रवर्द्धनले प्रकारान्तरले दिगो विकास लक्ष्य हासिल गर्नमा नै सघाउ पुने हो। नवप्रवर्तन, ज्ञान आदान/प्रदान, प्रविधिमा पहुँच आदि सबै पक्ष समेटे योजना बनाइ कार्यान्वयन गरियो भने यसले साँच्चै नै परिवर्तन ल्याउनेछ। पारिवारिक खेती दशकले किसान आफैलाई परिवर्तनको मुख्य कर्ताका रूपमा ठानेको छ। संयुक्त राष्ट्र संघको साधारण सभाले जारी गरेको घोषणापत्रमा यसका सबै सरोकारवाला विशेषतः किसान सङ्गठनहरूको सहकार्यलाई विशेष जोड दिएको छ।

दिगो विकास लक्ष्य र पारिवारिक खेती दशकका लक्ष्य र सूचकमा धेरै समानता

छन् । दिगो विकास लक्ष्य १ र २ सँग त भन प्रत्यक्ष सम्बन्ध छ । जब किसानले स्वस्थ र पोषणयुक्त खाद्यान्न उत्पादन गर्न सक्छन् विश्वस्तरमा नै यसले भोकमरी कम गर्न सघाउनेछ । कुपोषण घटाउनेछ । र, गरिबीमा पनि कमी आउनेछ । पारिवारिक खेती किसानलाई जब बलियो बनाइन्छ र किसानको भूमिका बढाउन सकिन्छ त्यतिखेर उनीहरू आफ्नो समुदायलाई बढी सहयोग गर्ने हैसियतमा हुन्छन् ।

पारिवारिक खेतीपाती दशकको सबल पक्ष भनेको यसका लागि प्राप्त उच्च प्रतिबद्धता नै हो । यस प्रक्रियामा सर्याँ किसान सङ्गठन र नागरिक संस्था जोडिएका छन् । यसले एकीकृत र समन्वयकारी कार्यलाई जोड दिएको छ । क्रस सेक्टरल नीतिहरू जसले वातावरण, ग्रामीण विकासका आर्थिक र सामाजिक विकासका पाटाहरूलाई सम्बोधन गरेको छ । एकीकृतखालको योजना कार्यान्वयन नारेसम्म पारिवारिक खेतीपातीलाई असर गर्ने विविध सवाल सम्बोधन गर्न सकिंदैन । कोही पछि नपर्न भन्ने हो भने किसानको क्षमता अभिवृद्धि र सशक्तीकरण गरी उनीहरूलाई नै परिवर्तनको वाहक बनाउन जरूरी छ ।

पारिवारिक खेतीपाती दशकको

विश्वव्यापी कार्ययोजना राष्ट्रिय कार्ययोजनाबिना कामयाबी हुँदैन । यसो भएर विश्वव्यापी योजनामा कम्तीमा पनि सन् २०२४ भित्र १०० देशको राष्ट्रिय योजना बनाइ कार्यान्वयनमा त्याउने बताइएको छ । जुन प्रक्रियामा किसान सङ्गठन, नागरिक समूह, अन्तर्राष्ट्रिय समुदाय आदिको सहभागिता हुनेछ । जसमा विभिन्न योजना समावेश हुनेछन् । हालसम्म राष्ट्रिय कार्ययोजना बनाउने कार्यमा पनि ढिलासुस्ती भइरहेको छ । पहिलो चरणमा राष्ट्रिय कार्ययोजना बनाउने देशमा एसियाका इन्डोनेसिया, फिलिफिन्स र नेपाल छन् ।

सुरुमा नै राष्ट्रिय कार्ययोजना बनाउने देश भनेर अन्तर्राष्ट्रिय मञ्चमा नेपालको प्रशंसा भइरहेको छ । अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा चर्चा पाइरहे पनि राष्ट्रिय कार्ययोजना कार्यान्वयनमा भने सरकारी प्रतिबद्धता बढाउनुपर्ने देखिन्छ । कार्ययोजना कार्यान्वयनमा कृषि मन्त्रालयले आवश्यक बजेट छुट्याएको पाइँदैन । पारिवारिक खेतीपातीको राष्ट्रिय सचिवालयले सम्बन्धित देशको एफएओ र इफाडसँग समन्वय र सरकारसँग मिलेर जुनरूपमा पारिवारिक खेतीपाती दशकको सन्दर्भमा काम हुनुपर्ने हो, त्यो हुन सकिरहेको छैन । सरकारका जिम्मेवार अधिकारीहरूले

नै हाम्रो सबै खेतीपाती पारिवारिक नै हो, थप के गर्नु पन्चो र ? भन्ने गरेका पनि यदाकदा सुनिन्छ । यसबारे जुनरूपमा सरकार, किसान सङ्गठन र संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय निकायको चासो र सक्रियता हुनुपर्ने हो, त्यो देखिँदैन ।

नेपालको पारिवारिक खेतीपाती दशकसँग सम्बन्धित राष्ट्रिय कार्ययोजना कोभिड-१९ अधि नै तर्जुमा भएको हो । कोभिड-१९ ले पारिवारिक खेतीपाती र किसानलाई पनि असर पुऱ्यो । भलै यो असर कपरेट खेतीको तुलनामा भने निकै कम थियो । यसले उत्पादन र बजारीकरणमा प्रत्यक्ष अवरोध आयो । उपभोक्ताको व्यवहारमा पनि परिवर्तन आयो । क्रयशक्ति घट्यो । कठिले रोजगारी गुमाए । यसले साँच्चै नै किसानको आम्दानीमा ठूलो गिरावट ल्यायो । तर पनि यो कठिन स्थितिमा फेरि तिनै किसान सङ्गठन, सहकारी र संस्थाहरू खाले सुरक्षाको मोर्चामा अगाडि देखिए । उनीहरूले अनेकन कठिनाइका बाबजुद आफ्नो जिम्मेवारी पूऱ्य नै गरिरहे । पारिवारिक खेतीपाती बढी उत्थानशील देखियो । यसो हुँदा विश्वव्यापी कार्ययोजनामा उल्लेख भएबमोजिमझै जलवायु परिवर्तनको सामना गर्न सक्ने कृषि कर्ति महत्वको छ भन्ने कार्य कोभिड-१९ ले हामीलाई स्पष्ट पारेको छ । कोभिडपछिको स्थितिलाई मनन् गर्दै विश्वव्यापी कार्ययोजनाको सबै आधारस्तम्भ समेटेर नेपालको कार्ययोजना परिमार्जन गर्न अवश्यक छ । उक्त कार्ययोजनामा व्यापक छलफल गरी प्रदेश र स्थानीय सरकारसमेत जोडिने वातावरण तयार गर्नुपर्छ ।

विश्वव्यापी कार्ययोजनाले पारिवारिक खेतीपातीको पुनर्स्थापना र जलवायु परिवर्तनको सामना आदि कार्यका लागि पनि जोड दिएको छ । यस प्रक्रियाका साथै किसान सङ्गठनहरूको सहभागिता महत्वपूर्ण हुन्छ । यसबाट वर्तमान नीतिहरूको समीक्षा र परिमार्जनका साथै लगानी अभिवृद्धिमा मद्दत पुनेछ । नेपालले राम्रो कार्ययोजनामा आफै र बाहिरी सहयोगमा बृहत कार्यक्रम सञ्चालन गर्न सक्ने अवसर छ । जलवायु परिवर्तनले कृषिमा पारेको नकारात्मक असर कम गर्न पनि कार्ययोजना कार्यान्वयनले मद्दत पुऱ्याउनेछ ।

कृषि अरू क्षेत्र जस्तो होइन । लगानी र नाफा/घाटाका हिसाबले मात्रै कृषि चल्दैन । किनकि घाटै भए पनि खान त पच्यो । एकातिर स्वास्थ्य हेनुपच्यो, अर्कोतिर बिउ पनि जोगाउनुपच्यो । यो एकखालको सामाजिक उद्यम हो । पेसा वा व्यवसायमात्रै होइन । त्यसैले, राज्यले आफ्नो लगानीमा यसलाई संरक्षण गर्नुपर्छ । आजको जस्तै गरी बाँझो जग्गा रहिहरने अनि किसान अन्य क्षेत्रमा पलायन भइरहने हो भने भोलि किसान नै नपाउने अवस्था आउनेछ । यो स्थिति रहिहर्यो भने खाद्य असुरक्षा अभै बढेर जान्छ । अनि जब मान्छे भोको हुन्छ, त्यसले त्याउने सामाजिक दुर्घटिणाम गम्भीर हुन्छन् ।

कृषि क्षेत्रको कुरा गर्दा हामीलाई 'भन्न सजिलो गर्न गाह्नो' छ । 'आफ्नो खेत छ, जोत्यो, फलायो, फलफूल टियो, मन लाग्या खायो, किसानको जिन्दगी क्या रमाइलो' भन्न जति सजिलो छ, १२ बजेको धाममा हलो जोत्न र दिनभर पानीमा भिजेर काम गर्न त्यतिकै गाह्नो छ । त्यति हुँदा पनि किसानले त्यो ऊर्जा देखाएका छन् । अब त्यही ऊर्जालाई पुँजीकृत गर्नुपर्छ । त्यसका लागि सङ्घीय सरकारले कानुनी आधार दिनुपर्छ भने स्थानीय सरकारले नयाँ संकल्पका साथ काम गर्नुपर्छ । कृषिमा संलग्न हुन चाहेहरू भोकै मर्दैनु भन्ने कुरा राज्यले सुनिश्चित गर्नुपर्छ । यसो भयो भने बाँझो जग्गाको सदुपयोग र समग्र राष्ट्रलाई नै रूपान्तरण गर्न सकिन्छ ।

२०७२ सालको सर्विधानपछि नेपालको भूमिसम्बन्धी नीतिमा धैरे सुधार भएका छन् । सर्विधानमै पनि भूमि र कृषिका सम्बन्धमा एकदमै राम्रो नभए पनि सुधार सम्भव हुनेखालका व्यवस्था उल्लेख छन् । तिनै व्यवस्थालाई थप पुष्टि गर्न भूउपयोग ऐन, २०७६ आयो । यो ऐन लागु हुन सक्यो भने नेपालको विकास परिवेशमा दूलो परिवर्तन हुनेछ ।

अहिले भूउपयोग योजनाविना जथाभावी बाटो बनेका छन्, जथाभावी आवास क्षेत्र बनेका छन् । यस्तो ढाँचा दिगो हुन सक्दैन । संसारका प्रायः सबै विकसित देशहरूले भूउपयोग योजनालाई आफ्नो विकासको परिलो आधार मानेका छन् । अर्थात खेतीपातीका लागि भनेर छुट्याइएको जमिन अन्यत्र प्रयोग गर्नुपर्छ । त्यतातिर ठूलो बाटो पनि चाहिएन, खाली कृषि उपज ओसार

पसारका लागि उपयुक्त हुने बाटो भए भयो ।

तर ऐन आयो, कार्यान्वयन भएन । किनकि नियमावलीले अडिकायो । जग्गा कारोबारीहरूको स्वार्थ हाबी भएर नै नियमावली अदिकएको हो । नियमावलीले कृषि जमिनको कित्ताकाट गर्न बन्देज लगाएको छ भने भौगोलिक क्षेत्रअनुसार कित्ताको न्यूनतम त्रैफल तोकिएको छ । तर यहाँ त कृषियोग्य जमिनलाई सकेसम्म साना

आँफै उत्पादन हुने कुरा सुनिश्चित गर्नुपर्छ ।

राज्यको तहमा पनि यही सुनिश्चितता हुनुपर्छ । राज्य पुनर्संरचना भएसँगै नेपालसँग ठूलो अवसर छ । किनभने अब हरेक पालिकाले आफू खाद्यान्मा आत्मनिर्भर हुने सङ्कल्प गर्न सक्छन् । सबै ठाउँमा धान नहोला तर धान नहुनेले पनि उच्च मूल्यका बालीनाली लगाएर त्यसबाट आउने पैसाले चामल किन्छु भन्ने सङ्कल्प गर्नुपच्यो । समग्रमा कृषिको अर्थतन्त्रलाई घाटामा जान दिनुपर्छ ।

कृषि क्षेत्रको विकास सङ्घीय सरकारबाट हुन्छ भन्ने आशा मरिसकेको छ । बाटो, बिजुली, मन्दिर र आआफ्नो कार्यालय भवन बनाउन स्थानीय सरकारहरूले जुन जाँगर देखाइरहेका छन् त्यही जाँगरका साथ खाद्यान्मा आत्मनिर्भर हुने र नागरिकलाई स्वस्थ खाना खुवाउने सङ्कल्प गर्नुपच्यो । त्यसअनुसार योजना बनाएर कार्यान्वयन गर्नुपच्यो । अहिले एम्बुलेन्स र अस्पतालको सङ्कर्या बढाउन स्थानीय सरकारबीच प्रतिस्पर्धा भइरहेको देखिन्छ, नागरिकलाई कसरी स्वस्थ खाना खुवाउने र रोगबाट बचाउने भने विषयमा पो प्रतिस्पर्धा हुनुपर्ने हो त । यसबाटेमा सोच्ने कसले ?

यस विषयमा स्थानीय सरकारको चासो छ त भने पनि प्रश्न हुन सक्छ । सबै स्थानीय सरकारलाई एकै हिसाबले मूल्याङ्कन गर्न पनि मिल्दैन । तर केही जिल्लाका स्थानीय सरकारहरूले किसानलाई निवृत्तिभरण दिन थालिसकेका छन् । यसका लागि उत्पादनको मात्राका आधारमा रकम निर्धारण गरेका छन् । हाम्रो भूगोल र संस्कृति नै विविधखालको भएकाले स्थानीय तहले आ-आफ्नो भूगोल र संस्कृति सुहाउँदो कार्यक्रमको विकास गर्नुपर्छ ।

अब सङ्घीय र प्रादेशिक सरकारको काम पनि अनुदानमा आधारित परियोजना लिए जाने होइन । बरु उनीहरूले स्थानीय सरकारलाई बलियो बनाउन लगानी गर्नुपर्छ । माथिबाट योजना बनाउने, अनुदान दिने कामले आजसम्म पनि केही भएन, भोलि पनि खासै केही हुँदैन भने प्रष्ट भइसकेको छ । ●

संस्थाको अभिलेखबाट

टुक्रा बनाएर १-२ वर्षमै धनी हुनु छ ।

नेपालमा करिब चौथाई परिवारको या आफै जमिन छैन या त एकदमै नगाय छ । अरूको जग्गा कमाएर वा अरू पेसामा संलग्न भएर जीविका चलाइरहेका छन् । खेती गर्ने परिवारले कमीमा आफूलाई चाहिने खाद्यान्

जगत बस्नेत

कृषिमा नवउदारवाद र पुँजीवाद

डेबिड हार्भेका शब्दमा बजार आफैँमा बजार होइन, यो त कर्पेरिट कम्पनी र उद्योगको नियन्त्रणमा छ। जुन सरकारको नीतिनियम भन्दा पनि आफै चलेका छन्। कसैबाट नियमन छैन। त्यसैले पुँजीवादमा कर्पेरिट कम्पनीहरू शक्तिशाली छन्, राज्य कमजोर छ। कम्पनी वा कर्पेरिटहरूले राजनीतिक शक्ति र सरकारको शक्तिलाई पनि किनिराखेका छन्। अहिले सरकार जुन वृद्धिका कुरा गरिराखेको छ रोजगारी र व्यावसायिकरणका, यी सब पुँजीवादीहरूको आर्थिक वृद्धि हो। गरिबहरूको होइन। गरिबहरूसँग उत्पादनको साधन जमिन वा उद्योग पनि छैन, पुँजी पनि छैन। अनि धनीहरूको पुँजीले गरिबहरूको श्रम किनेर शोषण गरिराखेको छ। त्यसैले गरिबी घट्यो भनियो तर धनीको सम्पत्ति बढेको हो।

यसले केही बजारका रोजगारी सिर्जना गरेको छ। भन् गरिबहरू उत्पादनका साधनबाट विस्तारै विकास र औद्योगिकीकरणका नाममा विस्थापित भएका छन्। मध्यम वर्गको केही विकास भएको छ। असमानता बढेको छ गरिबी घटे पनि। बजारको खानासाथ मान्छेको आय बढेको सझकेत छ तर यसले लाखौं मानिसको स्वास्थ्यमा असर पारेको छ र बजारको खाद्यमा निर्भर बनाएको छ। बजार, शहर र उद्योगको विकाससँगै जलवायु परिवर्तनको सझकट पनि बढेको छ। यो पनि यही नवउदारवाद र पुँजीवादले ल्याएको हो। गरिबले ल्याएको होइन।

डा. मेरी डेसन बाबुरामलाई चिठी (२५ असोज, २०७१) मा कान्तिपुरमा लेखिछन्- वित्तीय पुँजीवादले नेपाललाई बर्बादीतर ढोन्याइराखेको छ। वित्तीय

पुँजीको आइजाइसँगै केही मानिस धनी हुनेछन् र विद्यमान उत्पादन सम्बन्ध तथा भूमि र समुदायको सम्बन्ध विनाशसँगै अत्यधिक मानिस कझाल हुनेछन्। सन् १९६२ देखियताको अवधिमा यस्ता लगानीकर्ताहरू संसारको ३ प्रतिशत हात पर्नेबाट हाल ६० प्रतिशत बढी बचत हात पर्नेमा पुगेका छन्। नवउदारवादी आर्थिक एजेन्डामा यसको अर्थ बढीमा श्रमिकहरूलाई प्राण धन्न पुने गरी र तिनले गर्न सक्ने विद्रोहलाई रोकथाम गर्न पुने गरी दिनु हो। नेपालमा विकास हुँदै गरेको पुँजीवाद र नवउदारवादले यही बाटो पहिल्याएको छ। वित्तीय संस्थाहरूको सहयोगबाट जमिनको प्लटिङलगायत शहरहरू निर्माण र किसानहरू विस्थापित भैराखेका छन्। सरकारले १० वटा शहरलाई सेटलाइट शहर बनाउने वा धनीहरूको शहर बनाउने भन्यो तर गरिबहरूको आत्मनिर्भर गाउँपालिका बनाउने अझै योजना छैन।

भूमि कृषिको मोडेल अझै छैन। डेबिड हार्भेका अनुसार विकास वा वृद्धिले असमानता वा गरिबी हटाउने भन्दा पनि किसानहरूलाई जोतिरहेको जमिनबाट विस्थापित गराउने काम गरेको छ। पुँजीपातीहरूको एकुमुलेसन (बचत सञ्चयिता) र गरिबहरूको जमिनबाट बिस्थापन भैरहेको छ अहिलेको नवउदारवादी आर्थिक विकासको मोडेलले। पुँजीवादको इतिहास नै सम्पत्तिको एकुमुलेसन वा सञ्चयित हो र यसले धनीहरूको सम्पत्तिमा वृद्धि र असमानता बढाउने हो।

मार्क्सका अनुसार उत्पादनका लागि तीनवटा कुरा आवश्यक पर्छ। पहिलो जमिन, दोस्रो श्रम र तेस्रो पुँजी। गरिबसँग श्रम मात्रै छ। जमिन र पुँजी छैन। गरिबहरूसँग सम्पत्ति थियो तर यो सामूहिक जमिन थियो। राजनीतिक संयन्त्र र पुँजीवादी प्रणालीले किसानको उत्पादनका साधन जमिन निजी बनायो। तर सामन्ती र पुँजीवादी प्रक्रियाले न गरिबका लागि निजी बनायो न सामूहिक नै संरक्षण गच्छो। यो केही व्यक्तिको निजी बनाउन सहयोग गच्छो। आदिवासी, जनजातिहरू जमिनका धनी थिए आज विस्थापित छन्। आज दूलो सझख्यामा भूमिहीन छन्। मजदूर र गरिबसँग उत्पादनका साधन जमिन र निजी सम्पत्ति दुवै छैन।

उनीहरूसँग केवल छ त श्रम । नवउदारवाद धनी वर्गको पुनर्भाव गर्न आएको अर्थिक प्रणाली हो । आइसिटीको ग्लोबल सर्वेक्षण २०१३ अनुसार अर्थिक र राजनीतिक निर्णयमा प्रभाव पार्ने बैडेक तथा वित्तीय संस्था ६७ प्रतिशत र टूला कम्पनीहरू ६५ प्रतिशत अग्रस्थानमा छन् । श्रमिक र युनियनहरूको २५ प्रतिशतमात्रै छ । मतदाता वा जनताको १३ प्रतिशत मात्रै छ ।

हरि रोका कान्तिपुरमा भोको हुनुको पीडा शीर्षकमा २८ फागुन २०७१ मा लेख्छन्- ५६ लाख घर/परिवारमध्ये २९ प्रतिशतसँग खेती गर्न लायक जमिन नै छैन । जोसँग जमिन छ ऊ नाफावाला छ, ऊसँग व्यापार छ, जागिर छ, व्यवसाय छ, खेती त सित्तैको पेसा हो ऊ अरू नाफावाला धन्दामा व्यस्त छ । भण्डे ७० प्रतिशत किसानले राज्यबाट कृषिका लागि केही सहयोग पाउँदैनन् । त्यसैले किसान आफ्ना छोराछोरीलाई किसान बनाउनै चाहैदैनन् । गरिबको राष्ट्रिय आयको हिस्सामा २०३४ मा १२.८ प्रतिशत थियो, मध्यमवर्गको २८.२ प्रतिशत थियो । धनीको ४८.१ प्रतिशत थियो तर गणतान्त्रिक सरकार बनेपछि २०६८ मा यो गरिबको ११.९ प्रतिशतमा भयो जुन २०३४ को भन्दा तल हो । यसबाट नै गणतान्त्रिक सरकारले गरिबलाई के गयो भन्ने प्रश्न गर्नु सान्दर्भिक नै होला ।

डेभिड हार्बेका अनुसार प्रजातन्त्र वा लोकतन्त्र पैसामा मिल्यो । भोटको शक्ति पैसाको शक्ति वा पुँजीवादको शक्तिले किनीदियो । वर्तमान सरकारको काममा एकदिन आशा जाम्छ अर्को दिन निराशा । आइतबार आशा जायो भने मझालबार निराशा हुन्छ किनभने केही होला कि जस्तो हुन्छ फेरि पुँजीवादले दिँदैन । अहिलेको पुँजीवादी कृषि वर्गीय प्रोजेक्ट हो किनाकि यसले साना किसान र लघु उत्पादन गर्ने किसानलाई बिस्तारै विस्थापित गरिरहको छ र किसानलाई किसान होइन खेताला कर्मचारी बनाएको छ । पुँजीवादको विकास हुनुमा किसानलाई खेतीबाट बाहिर्याउनु नै हो ।

पुँजीवादको मूल विकास हुनुमा किसानलाई खेतीबाट बाहिर्याउनु नै हो । भूमि सुधार नभएपछि किसान खेतीबाट

बाहिरिने हुन् । त्यसको प्रत्यक्ष उदाहरण अहिलेका साना किसान मोही, अधियाँ कमाउने, साना किसान आदि छन् । नेपालको सन्दर्भमा सामन्तवाद हुँदा भएका अन्याय, शोषण र अधिकारबाट वज्चतीकरणका कुरा किसानले आजको पुँजीवादमा गर्न सक्दैनन् । किसानलाई आन्दोलनमा उत्तरेर शक्तिमा पुगेका पार्टीले यसको विषयमा कुरा गर्नुपर्ने हो तर उनीहरू वर्गीय समन्वयमा

किसानको अधिकारलाई पनि विस्थापित गरेको छ । नेपालको सरकार कुराचाहिँ भियतनाम, चीन र क्युबाको गर्छ अनि व्यवहार र नीतिचाहिँ अमेरिका र युरोपको ल्याउँछ । वामपन्थीहरूका लागि राजतन्त्र जाँदैमा वा राजपरिवार सत्ताबाट बाहिर्नैदैमा वर्ग संघर्ष सिद्धिएको छ । तर जनताका अर्थिक र सामाजिक विभेद र असमानता हिजो जस्तै छन् । रोशन जनकपुरीका अनुसार प्रायः बैध वा अबैध वैदेशिक लगानीमा ठडिएका वित्तीय व्यावसायिक औद्योगिक संस्थाहरूको वर्चश्व रहेको यस्ता देशमा लघु उद्योगमा आधारित निजी स्वामित्व मुक्त प्रतिस्पर्धा लोकतन्त्रको नारा मुख्यतः त्यस्ता देशका मजदूर र किसानलाई धोका दिन लगाइएको हुन्छ ।

गाउँको कृषि र गाउँलाई खाली गरेर दिगो विकास, स्थायित्व र रोजगारी सुनिश्चित गर्ने कुरा आफैमा विवादास्पद छ । किसान अर्थात प्रत्यक्ष उत्पादकहरू न सामन्तवादमा स्वतन्त्र थिए न पुँजीवादमा । सामन्तवादमा पनि उनीहरूको सम्बन्ध जमिनको मालिक र बँधुवा मजदूरको जस्तो थियो । आज पुँजीपति र कामदारको हुँदैछ । हिजो भन्दा आज अलि फरक होला तर असमानता र जोखिम भने हिजोको भन्दा आज भन बढी छ ।

पुँजीवाद वर्गीय अर्थिक प्रणाली हो । मार्कसले पुँजीवादमा पुँजीपति र सर्वहारा वर्गको ब्याख्या गरेका छन् । सामन्तवादबाट पुँजीवादमा आउँदा सबै उत्पादनका साधन निजी र वर्गीय हिसाबले नियन्त्रित हुने हुन् । काम गर्ने वर्ग वा किसानसँग रहन्छ मात्र श्रम शक्ति, श्रम शक्ति नै उसको धन हो । श्रम उसको जीविका हो । पुँजीवादमा वस्तुको उत्पादन र नाफा नै हो । रोशन जनकपुरीका अनुसार आजको पुँजीवाद पुँजी र नाफाको नैतिकता हो । अहिलेको पुँजीवादी सरकारको चरित्रले यही चित्रण गर्छ । मार्क्सिका अनुसार किसाने पुँजीमाथिको स्वामित्व खुम्चैँदै जाँदा किसानको आयशक्ति पनि खुम्चैँदै जान्छ, जसले धेरै पुँजीमाथि नियन्त्रण गर्छ उसले नै धेरै कमाउँदै जान्छ । मार्क्सिका शब्दमा पैसाले पैसा जन्माउँछ । त्यसैले कृषि अर्थशास्त्री शानिनका अनुसार पुँजीवाद किसानविनाको कृषि हो । ☺

गाउँको कृषि र गाउँलाई खाली गरेर दिगो विकास, स्थायित्व र रोजगारी सुनिश्चित गर्ने कुरा आफैमा विवादास्पद छ । किसान अर्थात प्रत्यक्ष उत्पादकहरू न सामन्तवादमा स्वतन्त्र थिए न पुँजीवादमा । सामन्तवादमा पनि उनीहरूको सम्बन्ध जमिनको मालिक र बँधुवा मजदूरको जस्तो थियो । आज पुँजीपति र कामदारको हुँदैछ । हिजो भन्दा आज अलि फरक होला तर असमानता र जोखिम भने हिजोको भन्दा आज भन बढी छ ।

सामन्तवादमा पनि उनीहरूको सम्बन्ध जमिनको मालिक र बँधुवा मजदूरको जस्तो थियो । आज पुँजीपति र कामदारको हुँदैछ । हिजो भन्दा आज अलि फरक होला तर असमानता र जोखिम भने हिजोको भन्दा आज भन बढी छ ।

कामदारको हुँदैछ ।

लागेर कृषिका फार्महरू विकास गरिरहेका छन् र किसानलाई विस्थापित गरिरहेका छन् ।

अहिले किसानको अधिकार भन्दा कपोरेट कम्पनीका अधिकार बढी, बलियो र शक्तिशाली बनाउँदै सरकार गएको छ । यसले

जीवनमुखी सिप

पुर्नम कुइँकेल

विश्वमान्यताका दश प्रमुख जीवनमुखी सिपहरू

‘जीवनमुखी’ सिपलाई अड्डेजीमा लाइफ स्किल (Life Skills) र नेपालीमा व्यवहारकुशल सिप, जीवनयापन गर्न सिकाउने सिप, जीवनोपयोगी सिप जस्ता नामबाट परिभाषित गरिएको छ। दैनिक जीवनयापन सिप भन्ने बित्तिकै त्यसमा आफ्ना सर्वै गर्दै आइरहेको कामदेखि लिएर दैनिक जीवनलाई सुचारासृष्टमा चलाउन आइपर्ने व्यवधानहरूको कुशलपूर्वक सामना गर्ने सक्षमताको विकास हो। जीवनमुखी सिपले जीवनपर्यन्त सफल जीवन बिताउन सहयोग पुऱ्याउँछ।

प्रत्येक व्यक्तिको आफ्नो जीवन, जीविका र सामाजिक सहभागिताका क्रममा अत्यावश्यक र कम आवश्यक सिपहरूको आआफ्नै सूची हुन्छन्। एक व्यक्तिको अत्यावश्यक सिप अर्कोका लागि कम

आवश्यक पनि हुन सक्छ। उदाहरणका लागि सुदूर ग्रामीण भेगमा बस्ने व्यक्तिका लागि रुख चढाने सिपको ठूलो महत्व हुनसक्छ। तर शहरमा बस्नेका लागि त्यो जस्ती हुँदैन। बरु मोटरसाइकल चढाने सिपको ठूलो महत्व हुनसक्छ।

जनसमुदायसँग घुलमिल हुनुपर्ने, धैर्य मानिससँग समन्वय गरेर काम गर्नुपर्ने शिक्षक, स्वास्थ्यकर्मी, प्रशासक वा व्यापारमा लागेका पेसाकर्मीलाई अरूको तुलनामा संवेग र आवेग व्यवस्थापन जस्ता भावनात्मक सिप अनिवार्य हुन्छन्। ज्येष्ठ नागरिकलाई स्वास्थ्यसम्बन्धी ज्ञान र सिपहरू अत्यन्तै जस्ती हुन्छ। समुदायका अगुवालाई अन्तर्वैयक्तिक सिप, समस्या समाधान सिप, निर्णय क्षमताको सिप, समानुभूतिको सिप, आवेग र संवेगसम्बन्धी सिप आदि पर्छन्।

सन्दर्भ र स्थानअनुसृप सिपको आवश्यकता पनि फरक हुन सक्छ। त्यसैले, जीवनमुखी सिपको कुनै निश्चित साँघुरो सूची भने छैन। यो परिवेशजन्य हुन्छ। स्थानीय हुनसक्छ। व्यक्तिविशेष पनि हुनसक्छ। यो समयानुसार परिभाषित, परिमार्जित, रूपान्तरित र नवनिर्मित पनि हुन्छ।

परिवेशजन्य सिपहरूबाहेक जुनसुकै समुदाय वा देश, जुनसुकै पेसा वा उमेरका मानिसलाई आवश्यक पर्ने र महत्व हुने १० प्रमुख सिपलाई विश्व मान्यता प्राप्त जीवनमुखी सिप भन्ने गरिएको छ। संसारका धेरै देशमा गरिएको अध्ययन/अनुसन्धानको मिचोडका आधारमा यी सिपलाई सबै परिवेशमा आवश्यक प्रमुख सिप भनिएको हो। युनिसेफ, युनेस्को, डब्ल्युएचओलगायत विश्व संस्थाहरूका साथै अन्य थुप्रै विश्व संस्थाहरूले यी सिपहरूबाटे पैरवीका साथै क्षमता विकाससम्बन्धी कामहरू पनि गर्दै आएका छन्।

विश्व मान्यता प्राप्त १० प्रमुख जीवनमुखी सिपहरूमा स्व-सचेतनाको सिप, आलोचनात्मक चिन्तन सिप, सिर्जनात्मक चिन्तनको सिप, सञ्चार सिप, समस्या समाधान सिप, निर्णय क्षमताको सिप, समानुभूतिको सिप, आवेग र संवेगसम्बन्धी सिप आदि पर्छन्।

नेपालभित्रै पनि यी सिप जुनसुकै प्रदेश र पालिका, हरेक पेसा, हरेक उमेर समूहका व्यक्तिहरूलाई चाहिने भएकाले यी सिपहरूको

महत्व छ। परिवार, सद्धर/संस्था, राजनीतिक दलहरू, स्कुल कलेज तथा सामाजिक अभियानका अगुवाहरूलाई यी सिपहरूको भने बढी महत्व छ। अगुवाहरूले यी सिप अभ्यास गर्दा आफ्नो दक्षता वृद्धि हुनेछ। साथै समाजका अन्य सदस्यसम्म पुऱ्याउन पनि धेरै सजिलो हुनेछ। यी १० वटा सिप आफैमा बेलाबेलै अत्यन्तै महत्वपूर्ण हुनुका साथै एकअर्कोसँग अन्तरसम्बन्धित पनि छन्।

आलोचनात्मक चेत र चिन्तनको सिप

‘आलोचनात्मक चेत र चिन्तनले मान्छेलाई जीवन र जगतको सम्बन्ध बुझ्न बाटो खोल्छ। साथै आफू र समाजको अन्तरसम्बन्ध केलाउन पनि प्रेरित गर्छ। आलोचनात्मक चेतले हामीलाई अँध्यारो र उज्यालो छुझ्याउन सिकाउँछ। न्याय के हो र अन्याय के हो विश्लेषण गर्ने दृष्टिकोण पनि प्रदान गर्छ। मान्छेको जीवन र समाजमा थुप्रे समस्या हुन्छन्। आलोचनात्मक चेतले नै हामीलाई समस्या देखनमात्र हैन, ती समस्या उज्जाउने कारकतत्वबाटे खोल्न र समाधानका उपाय खोजी गर्न पनि घच्छ्याउँछ।’

नेपाली बुहत शब्दकोशका अनुसार चेत भन्नाले प्राणीमा रहेको चेतनशक्ति, चैतन्य, पहिले अनुभव गरिएका कुरालाई पछि जस्ताको तस्तै प्रतिबिम्ब रिच्चन सक्ने स्मरण भन्ने बुझिन्छ। त्यस्तै गरेर चिन्तन भन्नाले विचार, गम्भीरस्तपले सोचेर समस्याको मनमनै समाधान निकाल्ने प्रक्रिया। आलोचना भन्नाले जान्ने काम, गुण-दोषको विवेचना र समीक्षा गर्ने काम भन्ने बुझिन्छ। आलोचनात्मक हुनु भनेको आलोचना या समीक्षा वा टीकाटिप्पणी गर्नु पनि भनिएको छ।

हामी स्पष्ट हुनुपर्ने कुरा के छ भने आलोचनात्मक हुनु भनेको नकारात्मक हुनु भनेको हैन। अड्डेजी भाषाको क्रिटिकल कन्सनेसलाई हामीले नेपालीमा रूपान्तर गर्दा आलोचनात्मक चेत र क्रिटिकल थिडिकलाई आलोचनात्मक चिन्तन भन्न सकिने हुन्छ।

आलोचनात्मक चिन्तन भनेको केवल विगतलाई पुनर्उत्पादन गर्ने र वर्तमानलाई बुझ्ने कार्यमा मात्र सीमित छैन। यसको विपरित, यो वर्तमान भन्दा पर दूरगामी र उन्नत सोच्ने विस्तारित तरिका वा अभ्यासको प्रस्तावना हो भन्छन् फ्रेरे।

आलोचनात्मक चिन्तनले परम्परागतस्पमा मान्दै आएको विश्वास र स्थापित ज्ञानको सक्रिय, निरन्तर, सावधानीपूर्वक विचार गर्ने सिकाउँछ। साथै सत्यतथ्यमा आधारित भएर संभावित ज्ञानको समर्थन गर्ने आधारहरू सिर्जना गर्छ। र, थप तथ्यहरूको आधारमा निष्कर्षहरू निर्माण संभव बनाउने जोन डिवीको भनाइ छ।

आलोचनात्मक चिन्तन विचार, वास्तविकता र संभावनाहरूको आधिकारिक ज्ञान हो। यदि मानिस चेतनशील प्राणी हो र

—
आलोचनात्मक
चिन्तन भनेको
केवल विगतलाई
पुनर्उत्पादन गर्ने र
वर्तमानलाई बुझ्ने
कार्यमा मात्र सीमित
छैन। यसको
विपरित, यो वर्तमान
भन्दा पर दूरगामी
र उन्नत सोच्ने
विस्तारित तरिका वा
अभ्यासको प्रस्तावना
हो भन्छन् फ्रेरे।

मानिसको चेत र चिन्तनशील स्वभावले गर्दा नै मानव सभ्यताको इतिहास रचन पुणेको हो भने स्थापित बनिबनाउ धारणा, चलन र व्यवस्थालाई जस्ताको तस्तै निरन्तरता दिनु स्वाभाविक मान्न सकिँदैन। त्यसैले मानिसको यही आलोचनात्मक चेतले नै गुण र दोषका आधारमा, न्याय र अन्यायको परिदृश्यबाट

सामाजिक घटना केलाएर परम्परागत ज्ञानमा परिमार्जनका साथै सामाजिक संरचना र व्यवहारमा समेत प्रगतिशील रूपान्तरणका लागि आधार तयार गर्छ र यो नै आलोचनात्मक चिन्तनको अभ्यास हो।

सिर्जनात्मक चिन्तनको सिप

सिर्जना गर्नु भनेको कुनै नयाँ कुरा, नयाँ वस्तु, नयाँ ज्ञान, नयाँ प्रविधि, नयाँ गीत, नयाँ कविता वा नयाँ समुदाय निर्माण गर्नु हो। नयाँ कुरा सिर्जना गर्ने सोच नै सिर्जनात्मक सोच हो। नयाँ तरिकाले सोच्ने, सचेत प्रयास गर्ने, नयाँ कामहरू गर्नका लागि तप्तर हुने, समाजमा नवीनताको खोजी गरिरहने व्यक्तिलाई नै हामी सिर्जनशील मान्छे भन्छौं।

बोलीचालीको भाषामा सिर्जनालाई आरम्भ वा सुरु गर्नु अथवा नयाँ निर्माण जस्ता पर्याय पनि प्रयोग गर्न सकिन्छ। अलि गहिरो तरिकाले बुझ्नु, परम्परागत यथास्थितिको धेराबाहिर सोच्नुलाई पनि सिर्जनात्मक सोच भन्न सकिन्छ। यथार्थमा पनि ‘केही नयाँ र महत्वपूर्ण विचार सिर्जना वा रचना गर्नु तै सिर्जनशीलता’ हो। साहित्य सिर्जनालाई कसैकसैले रचना पनि भन्ने गरेको पाइन्छ। त्यसेगरी विचारको रचना गर्न सकिन्छ, ज्ञानको रचना गर्न सकिन्छ, विधि प्रक्रियाको रचना गर्न सकिन्छ, अभ्यास रचना गर्न सकिन्छ।

व्यक्तिको स्मृतिपटमा यस्तो हुन्छ होला वा हुन सक्छ भनी लिइएको सामान्य धारणा तथा विश्वास भन्दा बेलै नयाँ कुरा वा वस्तुको कल्पित रूपरेखा बनाएर, ज्ञान तथा सिप आदिको रूपमा मूर्त रूप दिने क्रियात्मक मानसिक शक्तिलाई सिर्जनशीलता भनिन्छ। नवप्रवर्तन र आविष्कार सिर्जनात्मक सोचका उपलब्धि हुन्।

विख्यात वैज्ञानिक अल्बर्ट आइन्स्टाइनले आफ्नो एक किताबमा भनेका छन्- ‘ज्ञान भन्दा कल्पना शक्तिको महत्व अझै बढी हुन्छ। ज्ञान भनेको शास्त्रको अनुशीलनबाट हुने बोध हो जसको निश्चित सीमा हुन्छ। तर कुनै विषयको परिकल्पना एक अथाह सागर हो जसमा लोक र परलोकसम्म समेटिन सक्छ। कल्पनाले प्रगति र उन्नतिको ढोका खोल्छ, विकासको प्रादुर्भाव गर्छ। सही अर्थमा, परिकल्पना नै वैज्ञानिक अनुसन्धान र आविष्कारको वास्तविक तत्व वा आधारशीला

हो । यथार्थमा पनि विज्ञता प्रापितका लागि सकारात्मक सोच, प्रेरणाका साथसाथै सिर्जनात्मक उत्कण्ठा पनि अपरिहार्य हुन्छ ।

यसैगरी गार्डनरका अनुसार सिर्जनात्मक सिप भनेको अस्तु काम लागि पनि काम लाने वा मूल्यवान नयाँ केही बनाउने वा केही नयाँ गर्ने सक्षमता हो ।

माथि उल्लिखित अर्थ र परिभाषाबाट यो प्रष्ट हुन्छ कि सिर्जनात्मक हुनु भनेको कुनै पनि कुरा वा काममा नयाँपन्न ल्याउने हो । तर यो पनि बुझ्न जस्ती छ कि कुनै नयाँ कुरा सिर्जना गर्नु भनेको पुरानोलाई उखेलेर त्यसको ठाउँमा नयाँ स्थापित गर्नेमात्र पनि होइन । सिर्जनात्मक हुनु भनेको त्यस्तो यात्रा हो जसमा स्थापित धरातलमाथि नै टेकेर, यथास्थितिलाई आलोचनात्मक ढण्गले विवेचना गरेर सम्बन्धित विषयलाई अफ सुढृट, अफ परिष्कृत गर्दै विकास र समुन्नतिर्फ लम्पिने हो । सिर्जनशील काम वा प्रयासले पुरानो विकासक्रममा टेकेर नयाँ रचना पनि गर्न सक्छ वा पुरानो संरचना वा ढाँचामा सुधार गरेर नयाँ रूप पनि दिन सक्छ ।

प्राकृतिकरूपमा मानिस सिर्जनशील प्राणी हो । सिर्जनात्मक सिप सिक्न सक्ने क्षमता भएको प्राणी हो । सिर्जनात्मक सिप सिकाइले व्यक्तिको मस्तिष्कमा नवीन सोच, भिन्न सोच, विचार व्यक्त गर्ने तरिकामा फरकपना, वस्तु, विषय वा परिवेशको आलोचनात्मक विश्लेषण र संश्लेषण जस्ता सक्षमता विकास हुनसक्छ ।

सिर्जनात्मक सिपको अर्को विशेषता यो कार्यात्मक पनि हुन्छ । नयाँ सोच, नयाँ

विचारको प्रयोगले सहकार्य र सहसिर्जनालाई बढावा दिने वा प्रभावकारी बनाउने गर्छ । नयाँ र उन्नत विधि/प्रक्रियाहरू प्रयोग गरेर उत्पादकत्व वृद्धि गर्न सकिन्छ । सिर्जनात्मक सिपले जोखिम लिन पनि तत्पर बनाउँछ । व्यक्तिगत तहमा सिर्जनात्मक सिपले व्यक्तिको समग्र विकास प्रबल हुन्छ । सिर्जनशील कार्यगत सक्षमताले व्यक्तिको आत्मबल र आत्मविश्वास पनि बढाउँछ ।

सिर्जनात्मकतासहितको आत्मविश्वासले नै व्यक्तिलाई समाजमा सकारात्मक परिवर्तन र सामाजिक रूपान्तरणको बाहक वा अगुवा बन्न दक्ष बनाउँछ ।

स्व-सचेतनाको सिप

शाब्दिकरूपमा स्व भनेको आफू र सचेतना भनेको जानकारी हो । स्व-सचेतनाको सिप भनेको आफूले आफू बारेमा सचेत भएर जानकारी हासिल गर्नु या आफूले पहिचान, आफूलो जीवनको लक्ष्यबारे सचेतना हो । विश्वव्यापीरूपमा स्थापित १० जीवनमुखी सिपमध्ये स्व-सचेतनालाई पनि निकै नै महत्वपूर्ण सिप मानिन्छ । र, यो सिप अन्य बाँकी ९ वटा सिपसँग पनि गहिरोसँग जोडिएको छ । आलोचनात्मक चेत र चिन्तनको सिप, सिर्जनात्मक चिन्तनको सिपहरू विकास हुने क्रममा मानिसको स्व-सचेतनाको सिप पनि तिखारिने वातावरण सिर्जना हुन्छ ।

नेपाली बृहत् शब्दकोशमा आफूलाई

प्रत्यक्ष देख्ने वा ज्ञानेन्द्रियले अनुभव गर्ने ज्ञान स्वयंको साक्षात्कार वा प्रत्यक्ष अनुभव हुने भन्ने बुझिन्छ । त्यस्तै अक्सफोर्ड डिक्सनेरीका अनुसार सचेत हुनु भनेको आफूलो वरिपरि के भैरहेको छ त्यसप्रति जागरूक हुनु हो । र, स्व-चेतना भनेको जे गरिरहेका हुन्छौं त्यो जाने र किन गरिरहेका छौं त्यो बुझ्ने क्षमता हो ।

स्व-सचेतनाले स्व अर्थात हाप्रो

बानीबेहोरा, हाप्रो सबलता र कमजोरीहरू, हाप्रा इच्छाहरू, मन पर्ने र नपर्ने कुराहस्को पहिचान बुझाउँछ । स्व-सचेतनाको विकासले कस्तो अवस्थामा हामी दबाब महसुस गर्छौं र केले हामीलाई तनाव दिन्छ भनेर चिन पनि सहयोग गर्छ । यो सिप विशेषगरी अरूसँग प्रभावकारी सञ्चार गर्न, पारस्परिक सम्बन्ध गाँस्न र अरूसँग समानुभूति विकासका लागि एक पूर्वसर्त हो भन्छ डब्ल्युएचओ । त्यसैगरी युनिसेफका अनुसार आत्मसम्मान, स्व-हरेचाह र मर्यादित जीवनको बोध हुनु स्व-सचेतना हो । आत्म-चिन्तन स्वतन्त्रताको प्रवेशद्वारा हो भन्छन् Dzigar kongtrul Rinpoche ।

स्व-सचेतनाको व्यावहारिक मर्म र

महत्वको कुगा गर्दा यसका दुई पक्षलाई ध्यान दिनुपर्छ । एउटा व्यक्तिगत पक्ष र अर्को यसको सामाजिक पक्ष । व्यक्तिगत पक्ष व्यक्तिको आन्तरिक पक्ष हो । यसमा म को हुँ ?, मेरो क्षमता के हो ?, मेरो जीवनको उद्देश्य र लक्ष्य के हो ? मेरो जीवन सुखी छ कि दुःखी छु ? परिवारले दिएको पहिचान आदि प्रश्नहस्को उत्तरको खोजलाई लिन सकिन्छ । जसलाई आत्म-परावर्तन या अन्तर्दृष्टि पनि भनिन्छ । अन्तर्दृष्टि व्यक्तिका रूपमा विकसित हुनका लागि आफैलाई अवलोकन र विश्लेषण गर्ने माध्यम हो । जसले व्यक्तिगत तहमा स्व-सचेतनाले आफूसँग संवेदनशील हुन सकिउँछ । संवेदनशील भन्नेबित्तिकै स्वस्थ जीवन, आहारबिहारको कुरा पनि अपरिहार्यरूपमा आउँछ ।

त्यस्तै, स्व-सचेतना सिपको सामाजिक पक्षमा बाह्य पक्षहरू विशेषगरी हामी आबद्ध रहेका समुहहरू पर्छन् । आर्थिक, राजनीति, संस्कृति आदि विषय र यिनले दिएका पहिचानबारेमा संवेदनशीलता जनाउँछ । उदाहरणका लागि जन्मले मानिसलाई महिला वा पुरुषको लैडिग्राक पहिचान दिएको छ

तर सामाजिकरूपमा भने महिला भएकै वा लैट्रिक पहिचानका कारणले नै विभेदको अवस्था सिर्जना गरेको छ । यस परिवेशमा स्व-सचेतनाको सिपले लिङ्गाको सहज स्वरूप महिला-पुरुषको प्राकृतिक भिन्नतालाई चिन्न सिकाउँछ । साथै एकातिर सामाजिक विभेद के/केमा भैरेहेको छ पनि अवगत गराउँछ । अर्कोंतर यी विभेदमा मेरो भूमिका कस्तो हुनुपर्छ भन्नेबारे पनि सजग गराउँछ ।

त्यसैगरी सचेत नागरिको

भूमिकामा राज्य, नेता र कानुनले स्थापित गरेको नीतिनियम मानेर चल्ने एउटा सचेतना हुनसक्छ । अर्को, सोही नीतिनियमलाई आलोचना गरेर सामाजिक न्यायको दृष्टिले ती नीति कानुन सही छ/ छैन हेर्ने । सबैको हितमा नभए ती कानुन फेर्न मेरो कस्तो भूमिका हुनुपर्छ भन्ने जागरूकता पनि स्व-सचेतना हो । उदाहरणका लागि, चुनावको समयमा आआफ्नो पार्टीगत आस्थालाई कायम राख्न भोट दिने कि समुदायको पक्षमा उठेको व्यक्तिलाई भोट दिने भन्ने पनि स्व-सचेतना सिप हो ।

समानुभूति सिप

सहानभूति र समानुभूति सुन्दा उस्तै भए पनि र कतै कतै पर्यायिका रूपमा प्रयोग गरे पनि यी दुई शब्दमा ढूलो भिन्नता छ । सहानुभूतिको शाब्दिक अर्थ नेपाली शब्दकोशमा अरुको दुःख देखेर वा सुनेर आफ्नो मनमा हुने सहानुभाव वा दया हो तर समानुभूति भनेको सम-भाव हो ।

अरुको मनमा भएको दुःखको अनुभूतिबाट संवेदित भइ आफ्लाई हुने अनुभूति वा अर्काको दुःख, वेदना आदिमा हुने समान अनुभूति समानुभूति हो भन्ने बुझिन्छ । सहानुभूतिले अर्कामा आइसेका दुःख, पीडा आदिलाई अनुभव गरेर संवेदनशील हुने तथा उसप्रति उधार वा सहयोग गर्ने मनोभाव वा वृत्तिलाई जनाउँछ । जस्तै आफन्त वा आफू भन्दा कमजोर व्यक्तिप्रति गरिसे कमलो व्यवहार साथै एकप्रकारको दया र सहयोग हो । तर समानुभूति भनेको आफू त्यस पीडितको ठाउँमा बेरेर उसको स्थितिलाई हेर्ने, बुझ्ने र आत्मसात गर्ने कार्य हो । र, त्यस पीडितलाई त्यो कठिन परिस्थितिबाट बाहिर निकाल्ने दिगो

प्रयास गर्नेसहितको भाव हो ।

समानुभूतिको उदाहरण दिँदा प्रायः ‘अरुको जुतामा उभिए’ त्यो कर्तिको बिझाउँछ भनेर महशुस गर्ने वा ‘अरुको आँखाबाट हेर्दा देखिने परिवेश’ भनेर परिभाषित गरिएको हुन्छ । प्राचीन ग्रिक दार्शनिकहरूले समानुभूतिको बुझाइलाई अरुको भावनात्मक र आध्यात्मिक अनुभवमा सक्रियरूपमा सामेल हुनु हो भनेका छन् जुन एम्पेथिया शब्दबाट आएको हो ।

राख्युपर्छ । यसरी हेर्दा बुद्ध दर्शनमा व्याख्या गरिएको चतुर्बहुम बिहारको चार धम्ममध्ये करुणा भाव नै समानुभूतिको एक कडी हो ।

हेरेक मान्छेभित्र बुद्ध हुन्छ । र, हेरेक मान्छेभित्र दम्भ पनि हुन्छ । हेरेक मान्छेभित्र लोभ, मोह, इर्षा पनि हुन्छ । यी दुवै कुतत्व र सुतत्वले मनमा बास बस्छ । अब कसलाई मनमा राख्ने र कसलाई मनबाट बहिष्कार गर्ने ? चिन्तन गर्नुपर्छ । मनलाई शुद्ध गरिसकेपछि त्यहाँ एउटा स्रोत फेला पर्छ । त्यो स्रोत करुणाको हो । प्रेमको हो । मैत्रीको हो । जुन समानुभूत हुनु हो ।

समानुभूतिको अभ्यासले सामाजिक सम्बन्धहरूमा मानवीयता र सकारात्मकता देखापर्छ । पारिवारिक, सामुदायिक र अन्य सम्बन्धहरू सुदृढ हुँदै जान्छ । सानो/ ढूलोमा आपसी सम्मान, सदाचार र सौहार्दता स्थापित गर्ने मूल कडी होस् समानुभूति । त्यसैगरी समाजमा विद्यमान रुढीवादी परम्पराको रूपान्तरणको बाहक पनि बन्न सक्छ समानुभूति ।

सञ्चार सिप

सञ्चार भनेको विचार र जानकारी (वा सूचना) को आदान-प्रदान गरिने प्रक्रिया हो । वास्तवमा सञ्चार सूचना, तथ्याङ्क एवं जानकारी प्रवाह गर्ने प्रणाली तथा प्रक्रिया दुवै हो भन्छ नेपाली शब्दकोश । सञ्चार शब्द जसको अर्थ साभापन वा व्यक्तिहरूको साभा अनुभव भन्ने पनि हुन्छ । अप्रत्यक्ष सञ्चार, सक्रिय सुनाइ, आफ्नो विचार र सोचाइ स्पष्टसँग व्यक्त गर्ने तथा प्रस्तुत गर्ने, पृष्ठोषण लिने र दिने आदि सिप यसअन्तर्गत पर्छन् । सञ्चार मानिसका सम्बन्धहरूको आधार हो । सञ्चारको माध्यमबाट हामी एकअर्कालाई बुझ्न, चाहेको कुरा सिक्न, एकापसमा प्रभाव पार्नुका साथै विश्वासको वातावरण बनाउन, नयाँ सम्बन्धको सुरक्षात गर्न र अरुले आफ्नोबारेमा कसरी बुझिरहेका छन् त्यो थाहा पाउन सक्छौं ।

युनेस्कोका अनुसार सञ्चार भनेको आफ्नो विचार र भावनाहरू अरुसमक्ष प्रभावकारीरूपमा प्रस्तुत गर्नु हो । आफू भन्दा अन्य व्यक्ति वा समूह, घर/परिवार, बजार,

कार्यालय, सामुदायिक क्रियाकलाप आदिमा हुने कुराकानी, संवाद वा अन्तरक्रिया नै अन्तरवैयक्तिक सम्बन्ध र सञ्चार सिप हो । अन्तरवैयक्तिक सम्बन्ध र सञ्चारको गुणस्तरले नै अन्तरवैयक्तिक सम्बन्धको गुणस्तर निर्धारण गर्छ ।

सञ्चार सिपको पनि अन्य सिप जस्तै घर/परिवार, समुदाय, पेसा र सिङ्गो संसासँग सम्बन्ध राख्न अति नै आवश्यक हुन्छ । सञ्चारबाट सूचना, जानकारी प्रप्त हुने भएकाले यसको आदान-प्रदान सही तरिकाबाट हुन जस्ती हुन्छ । प्रभावकारी सञ्चारबाट नै सही तथ्यहरूको उपलब्धि संभव छ । त्यस्तै सम्बन्धहरूलाई सौहार्द्ध बनाउनु पनि प्रभावकारी सञ्चार हो ।

घरमै पनि केटाकेटीलाई सिथै यसो गर यसो नगर भनेर निर्देशन दिनु भन्दा सौम्य भाषामा प्रष्टसँग बुझायो भने आपसी सञ्चार प्रभावकारी हुन्छ र सम्बन्ध पनि राम्रो हुन्छ । समुदायमा पनि विषयगत छलफल, कुराकानीले सम्बन्ध त राम्रो हुन्छ नै, साथै आपसी चालचलन, रीतिरिवाजको पनि परस्पर जानकारी र सम्मान स्थापित गर्न सधाउ पुछ ।

अन्तरवैयक्तिक सम्बन्ध सिप

अन्तरवैयक्तिक सम्बन्ध भनेको आपसी वा पारस्परिक सम्बन्ध हो भन्दा नेपाली शब्दकोश । एक व्यक्तिको अर्को व्यक्तिसँग अन्तर्क्रिया गर्ने क्षमतालाई अन्तरवैयक्तिक सिप भनिन्छ । हरेक व्यक्तिको आआफूनै स्वभाव, रुचि र आवश्यकता हुन्छन् । त्यस भावनात्मक तहलाई समानुभूत गर्ने दक्षता अन्तरवैयक्तिक सक्षमता हो । सरल शब्दमा अरुसँग सहज ढङ्गबाट कुराकानी गर्न वा भिज्न सक्नु नै अन्तरवैयक्तिक कलाकारिता हो । चिनेकोमात्र होइन, नचिनेको मान्छेसँग पनि, परिवारमा मात्र होइन छियेक, काम, समुदाय वा जुनसुकै ठाउँमा पनि संवादलाई सहजीकरण गर्न सिपालु हुनु पारस्परिक सम्बन्धको व्यवहार कुशलताको उदाहरण हो । यो एक मानवीय सम्बन्ध पनि हो ।

अन्तरवैयक्तिक सम्बन्धलाई चार तत्वको समिक्षणका रूपमा पनि हेर्न सकिन्छ । जसमा संवेदनशीलता, सहिष्णुता, दृढता र संयम पर्छन् । यी ४ तत्व अन्तरवैयक्तिक सम्बन्धको आधारस्तम्भहरू हुन् । एउटामात्रको कमीले

पनि सम्बन्धमा चिसो आउन समय लाग्दैन । त्यसैले अन्तरवैयक्तिक सम्बन्ध बुझनलाई यी ४ तत्वहरूको गहन बुझाइ अत्यावश्यक छ । त्यस्तै अन्तरवैयक्तिक सम्बन्धमा परिवारका सदस्य, सहकर्मी, अगुवा किसानहरूबीच विविधहरूको विविधता समावेश भएको हुन्छ ।

समावेशी र सहभागितामूलक सुशासनको प्रमुख कडी भनेको नै अन्तरवैयक्तिक सम्बन्ध हो । लैटिङ्गक, जातीय, बौद्धिक वा पेसागत विविधताको सुनिश्चितता र समावेशीको पहल गर्न आपसी सम्बन्ध विशुद्ध हुनुपर्छ । सम्बन्धले नै संवाद सम्भव गराउँछ । संवाद सहभागितामूलक हुनुपर्छ । सहभागिताबाट गरिहो र फराकिलो आलोचनात्मक दृष्टिकोणको धरातलमा टेकेर सामुदायिक सबलीकरण कार्यशीलीद्वारा रूपान्तरणकारी प्रक्रियामा अगाडि बद्न सकिन्छ ।

तसर्थ अन्तरवैयक्तिक सम्बन्धमा संवाद मुख्य साधन हो । संवाद दुई व्यक्ति वा दुई समूह वा दुई समूह पक्षीय कुराकानी, छलफल वा वहस दुन सक्छ । संवाद, साफा अर्थ र बुझाइलाई खोतल्ने उद्देश्यका साथ गरिने बातचित पनि हो । र, संवाद समस्या समाधानका लागि गरिने अन्तर्क्रिया हो । संवाद सम र वाद मिलेर भनेको हुन्छ । सम भनेको समान हुनुको भाव हो भने वाद भनेको व्यक्तिको विचार वा मत । आफ्झो वाद अरुलाई लाद्नु उत्पीडन गतिविधि हो । त्यसैगरी वादमा विवाद थापियो भने भगडा हुन्छ । तर आआफ्झो कुरा राख्न पाउने अवस्था सिर्जना भयो भने संवाद हुन्छ । संवाद, अन्तरक्रियाको क्रमबद्ध र विशुद्ध प्रक्रिया हो जसअन्तर्गत परिवर्तन हुनका लागि एकले अर्कालाई सुन्नन् ।

व्यक्ति सामाजिक प्राणी हो । उसलाई समाज, आफन्त र साथीभाइको आवश्यकता पर्छ । जो व्यक्ति आफन्त, समाज र साथीभाइसँग घुलमिल हुन चाहैदैन वा सकैदैन त्यस्तो व्यक्तिलाई एकलकैटे भनिन्छ । एकलकैटे व्यक्तिले एकलो अनुभव गर्छ । एकलै बसेर जीवन चलाउन पनि निकै गाहो हुन्छ । त्यसैले हामीलाई परिवार चाहिन्छ । समाज चाहिन्छ । सम्बन्धले अप्तेरोमा सहयोगी हातहरू सधैं तत्पर हुन्नन् । मीठो बोलिवचन, निःस्वार्थी मन, खुला हृदय, स्पष्ट धारणा,

सहयोगी भावना अन्तरवैयक्तिक गुणहरू हुन् । त्यसैगरी अन्तरवैयक्तिक सिप भएकाले अरुलाई इज्जत गर्ने बानी हुन्छ । साथै समूहमा काम गर्न सक्ने क्षमता पनि हुन्छ ।

समुदायका अगुवाहरूमा नभइनहुने सिपमध्ये यो पनि एक अहं हो । अन्तरवैयक्तिक सिपकै कारण विश्व परिवेशमा परिचित पात्र बन्न सक्छन् भने पेसागत सम्बन्धहरूमा पनि नभइनहुने सिप हो यो ।

तनाव व्यवस्थापन सिप

आजकाल सामान्य बोलचालीमा पनि धैरै मानिसको मुखबाट 'चिन्ता', 'टेस्सन', 'स्ट्रेस' र 'डिप्रेसन' जस्ता नकारात्मक शब्द बारम्बार सुनिन्छ । तनाव भनेको मानिसिक दबाव हो । तनाव भनेको गाहो परिस्थितिको सामना गर्नुपर्दा शरीरले देखाउने प्रतिक्रिया हो । तनाव हुँदा हाम्रो मस्तिष्कले शरीरको विभिन्न अझामा हार्मोनहरू अत्यधिक मात्रामा उत्पादन गर्छ । त्यसले मुटुको धड्कन बढाउने, रक्तचाप घट-बढ गर्ने, फोकसोलाई आवश्यकता भन्दा धैरै फुलाउने वा खुम्चाउने अनि मांसपेशीलाई कडा बनाउने गर्छ । हाम्रो मस्तिष्कले वास्तवमा के भइरहेको हो भने ठम्याउनुअघि नै हाम्रो शरीरले यस्तो प्रतिक्रिया देखाउन थालिसकेको हुन्छ । अनि तनावको अवधि सिद्धिएपछि हाम्रो शरीर फेरि सामान्य अवस्थामै फर्कन्छ ।

त्यसैगरी सकारात्मक तनाव (Eustress/ manageable stress) जसलाई व्यवस्थापन गर्न सहज हुन्छ । र, अर्को नकारात्मक तनाव (Distress/unmanageable stress) जसको व्यवस्थापन अव्यवस्थित प्रतित हुन्छ । साथै तनाव मस्तिष्कबाट (अनुभूति), भावनात्मकरूपमा, शारीरिक प्रतिक्रियामाफत, व्यवहारबाट, व्यक्तिगत जीवन र कार्यक्षेत्रका कारण र हाम्रा गतिविधिहरूबाट अभिव्यक्त भइरहेको हुन्छ । सकारात्मक तनावले राम्रा काम गर्न उत्प्रेरित गर्छ भने नकारात्मक तनावले समग्र खुसी (well-being) लाई कुप्रभाव पारिरहेको हुन्छ ।

आज हरेक मानिसले आफूलाई कुनै न कुनै किसिमको तनावबाट गुजिरहेको बताउने गरेका छन् । तर वास्तवमा तनावको परिभाषालाई हामी गलत अर्थमा लिइरहेका छौं । शालिकराम सिंहका अनुसार संसारमा

तनाव भने चिज कृतिम हो जो मानवले बनाएको हो । तनाव भनेको दुनियाँमा छैदे छैन । जुन चिजलाई हामी तनावका रूपमा लिन्छौं, त्यो भनेको हाम्रो गलत अनुभूतिमात्र हो ।

चिन्ता स्वतन्त्रताको फड्को वा छटपटाहट हो । हामी चेतनशील छौं, त्यसैले चिन्ता हुन्छ नै । तर जब चिन्तलाई व्यवस्थापन गर्न सक्दैनौं, त्यसले हामीलाई मानसिक रोगी बनाउँछ किनभने चिन्ता एक किसिमको मानसिक विकार पनि हो- यो भनाइ होसोरेन किर्काडको ।

माथिका परिभाषाहरूबाट के प्रष्ठ हुन्छ भने एउटा तर्क तनाव भनेको छैदे छैन, यो कृतिम सिर्जना हो । तर यथार्थमा हामी तनाव महसुस गर्छौं । यदि हामीलाई तनाव भएको महसुस हुन्छ भने तनावको व्यवस्थापन जस्ती छ । तनाव व्यवस्थापनको सुरुवात भनेको नै तनावका स्रोतहरू पहिचान गर्नबाट हुन्छ । जसका लागि हामीले आफ्ना वानी व्यवहार, आचरण, औपचारिक/अनौपचारिक सम्बन्धहरू, व्यक्तिगत तथा कामसँग सम्बन्धित दृष्टिकोणहरूलाई नजिकबाट नियाल्नुपर्छ । जबसम्म हामी आफूले आफ्ना जीवनका भूमिकाहरूको जिम्मेवारी लिदैनौं तनाव नियन्त्रण संभव हुँदैन ।

त्यसैगरी तनाव स्वतन्त्रता र मुर्किका लागि दन्किएको ज्वाला पनि हुनसक्छ । यस्तो तनाव सकारात्मक सोच र सुझबुझसाथ रूपान्तरणको मूलधार बन्न पनि सक्छ । दोस्रो, सकेसम्म अनावश्यक तनावबाट बच्ने कोसिस गर्नुपर्छ । कुनै कार्य वा निर्णय आफूलाई स्वीकार्य छैन भने 'होइन' वा 'हुँदैन' वा 'नाइँ' भन्न सिक्नुपर्छ । अर्को व्यक्तिले के सोच्ना भेर गलतको साथ दिनु पनि तनाव निम्त्याउनु हो । त्यसैले सभ्य भाषामा अरूको गलत कुरालाई नकार्न सिक्नु पनि तनाव व्यवस्थापनको अभ्यास मान्न सकिन्छ ।

संवेग व्यवस्थापन सिप

कुनै खराब वा असल कामको प्रतिक्रिया तथा प्रभावले अकस्मात मनमा उद्गे स्वाभाविक प्रवृत्ति वा विकृति चेतनमाथि परेको अचेतनको प्रभुत्व वा मनको असामान्य अवस्थालाई नेपाली शब्दकोशअनुसार संवेग वा आवेग भनिन्छ र यसको उचित प्रबन्ध मिलाउने कामलाई व्यवस्थापन भनिन्छ ।

खुसी, दुख, आशा, प्रेम, उत्साह, ऋध, घृणा, र यस्तै धेरै भावना प्रत्येक दिन हामी सबैको अनुभव हो । 'भावना' शब्द प्रायजसो 'मनोभाव' र 'मनःस्थिति' को पर्यायवाची मानिन्छ । मानसिक वा शारीरिक अनुभूतिले भावनाको रमाइलो वा पीडा आयामलाई दर्शाउँछ । जसमा सामान्यतया शारीरिक हाउभाउ पनि समावेश हुन्छन् । जहाँ मनस्थिति लामो अवधिका लागि एक भावनात्मक अन्तर्दशा हो । तर संवेग भन्दा कम तीव्रताको हुन्छ । संवेग र आवेग भावनात्मक उत्तेजना,

कुनै कार्य वा निर्णय आफूलाई स्वीकार्य छैन भने 'होइन' वा 'हुँदैन' वा 'नाइँ' भन्न सिक्नुपर्छ । अर्को व्यक्तिले के सोच्ना भेर गलतको साथ दिनु पनि तनाव निम्त्याउनु हो ।

व्यक्तिप्रक भावना र सञ्जानात्मक व्याख्याको एक जटिल नमुना हो । आन्तरिक अनुभूतिको विकास नै संवेगात्मक वा भावनात्मक विकास हो जसमा शारीरिक र मनोवैज्ञानिक प्रतिक्रियाहरू समावेश छन् । संवेगात्मक विकास भनेको माया, विश्वास, उत्सुकता, रिस, डर, इच्छा, प्रेम, घृणा, सुरक्षा, प्रशंसा आदि हुन् । सुनेर, देखेर, हेरेर, गेरेर, भित्र मनबाट निस्कने आफ्नो भावना र अस्त्रप्रति देखाउने व्यवहार नै संवेगात्मक व्यवहार हो ।

संवेग एक व्यक्तिप्रक भावना हो र भावनाहरूको अनुभव र तह पनि एक व्यक्तिबाट अर्को व्यक्तिमा फरक हुन्छ । मनोविज्ञानमा, आधारभूत भावनाहरू पहिचान गेरेर वार्गिकरण गर्ने कोसिस गरिएको छ । विविध आधारभूत भावनात्मक अनुभवहरूको

समिश्रणलाई चार विपरित जोडीमा वर्गाकृत गर्दा आनन्द-उदासी, स्वीकृत-घृणा, डर-ऋण र आश्चर्य-प्रत्याशा छन् भन्न (Robert Plutchik) ।

संवेग व्यवस्थापन सिपको ध्येय व्यक्तिहरूलाई आफ्ना भावनाहरू राख्न सक्ने बनाएनु हो । अर्थात कस्ता घटना र उत्तेजनाले उनीहरूको संवेग वा आवेगलाई सक्रिय पार्छ र कस्तो शारीरिक प्रतिक्रिया व्यक्त हुन्छ त्यो विश्लेषण गर्न सक्षम बन्नु हो । उदाहरणका लागि, दलित भएको कारणले कुनै सामाजिक कार्यक्रममा सहभागी हुँदा अरूको व्यवहारले उत्पन्न मनोदश महसुस गर्न सकिन्छ । साथै आफ्नो भावना बुझेर मूल्याङ्कन गर्ने दक्षता हासिल हुन्छ ।

आवेग र संवेग मानसिक भावनात्मक अवस्था हो । यो उमेर, जीवनका उतारचढावअनुसार फरक फरक हुन्छन् । नकारात्मक आवेगमा देखाइएका व्यवहारले क्षणिक फाइदा देखिए पनि यसको परिणाम हितकारी हुँदैन । त्यसैले यसको व्यवस्थापन होसपूर्वक गर्नुपर्छ ।

समस्या समाधान सिप

व्यक्तिको जीवनमा विभिन्न कारणले उत्पन्न हुने असहज परिस्थितिलाई समस्या भनिन्छ । अर्को, जटिल अवस्था वा गाँठो फुकाउनुपर्ने कुनै विषय वा अड्कोलाई समस्या भनिन्छ । र, सोही समस्याको निराकरण प्रक्रियालाई समाधान भनिन्छ । समस्या व्यक्तिगत, सामाजिक, संस्थागत, आन्तरिक वा बाह्य हुन सक्छन् । समस्या दैनिक जीवनसँग सम्बन्धित पनि हुन सक्छ र कुनै असामायिकरूपमा घटित पनि । त्यस्तै समस्या सामान्य पनि हुन सक्छ र जटिल पनि । साथै समस्या उत्पन्न हुने पनि धेरै कारण हुन्छन् । उदाहरणका लागि खाना, नाना, छानाको समस्या, जलवायु परिवर्तन, गरिबी, भोकमरी, जनसङ्ख्याको बढादो दरका साथसाथि लागु औषधको दुर्व्यस्तन, बलात्कार, अन्य अपराध जस्ता असामाजिक कार्यहरू पनि पर्न सक्छन् । अझ प्रष्ठ भन्नपर्दा आधुनिक समाजको बढादो प्रतिस्पर्धा (Cut-throat competition), बेरोजगारी, रोजगारी भए पनि रोजगारीको

सुरक्षाको अभाव आदि युवा वर्गहरूका प्रमुख चिन्ताका कारणमात्र नभएर एक जटिल समस्या बन्दै गइरहेको छ ।

भूमि-कृषिका सन्दर्भमा अस्पष्ट र कमजोर राज्य नीति, विकासको नाममा विकल्पिना कृषियोग्य जमिन र प्राकृतिक प्रोतको दोहन, किसान सबलीकरणको पक्षमा निराशा, सुशासनको अभाव, कृषि पेसाबाट युवा पुस्ता उदासीन एवं पलायन जस्ता समस्या छन् ।

जसरी विज्ञान, प्रविधि, भूमण्डलीकरण, निजीकरण, शहरीकरण, औद्योगिकीकरण आदि क्रान्तिकारी परिवर्तन सँगसँगै निर्मितएको असुरक्षित र अन्योलको वातावरण पनि आजको प्रमुख चिन्ताको विषय बन्न पुगेको छ । उदाहरणका लागि, अहिलेको सम्भावित समस्याका रूपमा कर्पोरेट कृषिलाई लिन सकिन्छ ।

समस्या समाधान सिपले हामीलाई हाम्रो जीवनमा समस्याहरूको सिर्जनात्मक सामना गर्न मद्दत गर्छ । तर समाधान नगरिएका महत्वपूर्ण समस्याहरूले मानसिक तनाव पैदा गर्नुका साथसाथै शारीरिक तनावलाई पनि जन्म दिन सक्छ । त्यसले पनि समस्या आउनै नदिने तर परिसिकेको समस्यालाई संयमतापूर्वक समाधानका विकल्पहरू तयार र कार्यान्वयन गर्ने सिप विकास यसबाट सम्भव छ ।

निर्णय प्रक्रिया सिप

सामान्य अर्थमा समस्याको चरणबाट समाधानको अवस्थामा पुग्ने बाटो नै

निर्णय प्रक्रिया हो । विभिन्न विकल्पको छनोट र विश्लेषण गर्दै अन्तिम निर्षर्कर्मा पुनु नै निर्णय हो । निर्णय गर्दा विगतलाई सवालका रूपमा, वर्तमानलाई छनोटको रूपमा र भविष्यलाई कार्यान्वयनका रूपमा लिन सकिन्छ । त्यसैरी विगतका अभ्यासहरूलाई मरिसोन्सँग केलाएर राप्रा अभ्यासको निरन्तरता र गलत अभ्यासहरू जराबाट उखेलेर फाल्न पनि निर्णय गर्नुपर्ने हुन्छ । त्यसैरी निर्णय सही वा गलत हुनुमा व्यक्तिको सचेतना, चिन्तन, सिर्जनशीलता, समानुभूति सिपको दक्षताले महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ ।

डब्लुएचओका अनुसार निर्णय प्रक्रिया सिपले हामीलाई हाम्रो जीवनको बारेमा निर्णयहरूसँग रचनात्मक व्यवहार गर्न मद्दत गर्छ । यसले मानिसलाई विभिन्न विकल्पको मूल्याङ्कन र यी विभिन्न निर्णयले कस्तो प्रभाव पार्न सक्छ भन्ने सम्बन्धमा सक्रियरूपमा आफ्ना कार्यहरूबारे निर्णयहरू कसरी गर्ने भनेर सिकाउन सक्छ ।

सङ्गठनलाई उद्देश्यमुख गराइ प्रभावकारी ढगाले कार्य सम्पादन गर्ने क्रममा अपनाइने व्यवस्थापकीय शैली वा साधनमध्येको एक महत्वपूर्ण साधनका रूपमा निर्णय निर्माणलाई लिने गरिन्छ । कुनै पनि विषयलाई साङ्गठनिक पर्यावरणले पार्ने असरका कारण निर्णयकर्तासामु २ भन्दा बढी विकल्प विद्यमान हुँदा उत्तम विकल्प छनोट गर्ने प्रक्रिया र त्यससम्बन्धी कला निर्णय निर्माण हो ।

सुशासन, प्रशासन, व्यवस्थापन र

विकासमा निर्णयका प्रकारलाई व्यक्तिगत निर्णय, सङ्गठनात्मक निर्णय, सामूहिक निर्णय, नीतिगत निर्णय, रणनीतिक निर्णय, कार्यगत निर्णय, नियमित निर्णय र प्रशासनिक र व्यवस्थापकीय निर्णय उल्लेख गरेका पाइन्छ । साथै सङ्गठनको उद्देश्य, कार्यसंस्कृति, मूल्य/मान्यता, नेतृत्व र अन्य बाह्य कारणहरूबाट गुज्राई निर्णयमा पुनुपर्ने भएकाले कसरी निर्णय निर्माण गर्ने भन्ने सम्बन्धमा विभिन्न विद्यान्हरूबाट भिन्नाभिन्नै अवधारणा, सिद्धान्त र उपागमहरूको व्याख्या भएको पाइन्छ ।

गलत निर्णय वा समयमा सही निर्णय लिन नजान्दा धेरै अवसर गुम्ने गर्दछ ।

साथै पारिवारिक, सामाजिक, आर्थिक या राजनीतिक जुनसुकै क्षेत्रमा पनि यस कुरा उपयुक्त छ । त्यसैले आजको सिकाइ नै भोलिको नतिजा हुने भएकाले सबै क्षेत्रमा निर्णय सिप सिकाइ र अभ्यासको उत्तिकै महत्व र आवश्यकता छ ।

प्रत्येक व्यक्तिले हरेक दिन नै अनगिन्ती निर्णयहरू लिइरहेको हुन्छ । ती हामीलाई सामान्य लाग्छ किनभने यी हाम्रो दैनिकीसँग जोडिएको हुन्छ । तर निर्णय सानो/दूलो जस्तो भए पनि यसको व्यवहारात्मक पक्ष भने उत्तिकै महत्वपूर्ण हुन्छ । उदाहरणका लागि भान्छामा के पकाउने निर्णयको सरोकार सम्पूर्ण परिवारको स्वास्थ्यसँग हुन्छ । त्यसैरी एसइपछि कुन विषय लिए पढ्ने भन्ने निर्णयमा व्यक्तिको पेसा, भविष्य निहित हुन्छ ।

साथै निर्णयको समुदाय र सामाजिक परिवेशमा पनि असर हुन्छ । एकल निर्णय थोप्न खोजियो भने त्यसले सामाजिक विकासलाई भन्दा हामीलाई भन्ने निजी स्वार्थपरक देखिन्छ । तर संवाद र छलफलबाट गरिने निर्णयले आपसी हितलाई केन्द्रमा राखेको हुन्छ । भूमण्डलीकरणले विश्वलाई खुम्च्याइएको छ यस्तो परिवेशमा शक्तिशाली राष्ट्रहरूको लोकतान्त्रिक निर्णयले साना राज्यहरू पनि लाभान्वित हुन सक्छन् तर उनीहरूको आफ्नो स्वार्थकेन्द्रित निर्णयले साना राज्यहरू पीडित बन्न पुळ्न् । पेसागत हिसाबमा पनि छिटो, चलाख र उत्तम निर्णय लिन सकिएन भने पेसा जोखिममा पर्छ । त्यसैले सही समयमा उचित निर्णय हराहिसाबमा जसरी हुन्छ ।

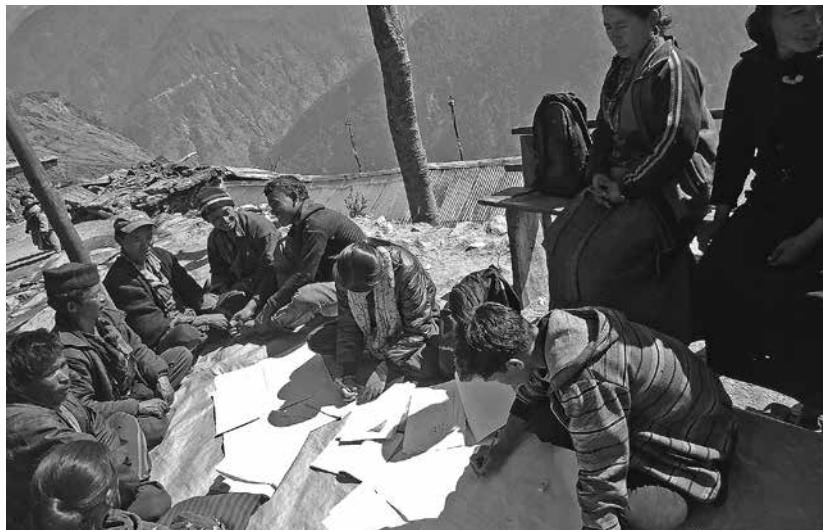

अनुभूति

सुजिता न्यौयापाने

भूमि अभियान : अनुभव र सिकाइ

भूमि अधिकार अभियानमा जोडिएको ११ वर्ष पुन लाग्यो । २०६६ वैशाख १ देखि यस अभियानमा जोडिएको थिएँ । भर्है एसएलसी पास गरेर ११ कक्षामा पढ्दै थिएँ । रसुवामा २०६२ देखि भूमि अभियान सुरुवात भएको रहेछ । त्यसको ४ वर्षपछि अभियानमा जोडिने अवसर पाएको थिएँ ।

एकसन एड नेपालको सहयोगमा काम गरिरहेको संस्था नेपाल कृषि वन प्रतिष्ठानको पहलमा भूमि अधिकार मञ्च गठन भएको थियो । पछि राष्ट्रिय भूमि अधिकार मञ्च र सामुदायिक आत्मनिर्भर केन्द्रसँग अभियान जोडिएको थियो ।

२०६५ चैतमा आत्मनिर्भर केन्द्रमा कार्यरत कल्पना कार्की (जसलाई कल्पना

मिस भन्दु) रसुवा आउनुभएको थियो । संयोगले मञ्चको बैठक हाप्रो गाउँको चौतारो (जहाँ विद्यालय भवन छ) मा भएको थियो । त्यहीं भएको बैठकबाट मलाई कार्यालय सचिवका रूपमा काम गर्ने अवसर मिलेको थियो । र, सँगै पूर्णकालीन कार्यकर्ता अभिषेक भुसाल नियुक्त हुनुभएको थियो ।

बैठकले काम गर्न नियुक्त गरेको भोलिपल्ट कालिकास्थानमा कृषि वन प्रतिष्ठानको कार्यालयमै बसेर कल्पना मिसले हामीले गर्नुपर्ने कामबाटे अधिमुखीकरण गर्नुभयो । मिसले सोधनुभयो- सबै मानिसमा केही न केही कला वा सिप हुन्छ, तपाइँमा के छ ? अभियानमा लाग्ने मान्छेसँग कला पनि हुनुपर्छ । म अकमकिएँ । किनकि भर्है

पढ्दै गरेको विद्यार्थी भएको हुँदा यी विषयमा खास ज्ञान थिएन । मिसले थच्छै भनुभयो- जस्तै नाच्ने, गाउने, कविता, गजल, गीत वा लेखहरू लेख्ने, भाषण गर्ने, मानिससँग घुलमिल हुने... वा अन्य केही त होला नि ? मैले इमानदारितापूर्वक भर्ने- केही पनि आउँदैन् । तर मनमा हरेक कुरामा प्रयास गर्नु भन्ने आत्मबलचाहिँ थियो ।

मञ्चको आफ्नै कार्यालय थिएन । कृषि वन प्रतिष्ठानको कार्यालयमा नै बसेर काम सुरु गरियो । पहिलो वर्ष आत्मनिर्भर केन्द्रले १ लाख ५२ हजार र कृषि वन प्रतिष्ठानले ६० हजार रुपियाँ अभियानमा सहयोग गर्ने सम्झौता भएको थियो ।

जिम्मेवारी थियो- भूमि समस्या भएका गाउँ सम्पुदायमा जाने, भेला गर्ने, छलफल गर्ने, गाउँ मञ्च निर्माण गर्ने, अगुवा निर्माण गर्ने, घटना (केस) अध्ययनहरू लेख्ने, अभियानका गतिविधिहरू गर्ने । त्यसबाहेक कार्यालयको काम गर्ने, हिसाब राख्ने र प्रतिवेदनहरू लेख्ने । सुरुमा अभियान गर्न, गाउँमा जान, छलफल चलाउन, गाउँ मञ्चहरू निर्माण गर्न विश्वास नेपाली (जसलाई म विश्वास सर भन्नु) ले सहयोग गर्नुभयो । उहाँ नेपाल कृषि वन प्रतिष्ठानमा काम गर्नुहुन्थ्यो । भूमि अधिकार मञ्चका पदाधिकारीहरूले पनि सहयोग गर्नुभयो ।

कार्यालय सचिव भनेपछि आर्थिक जिम्मेवारी पनि थियो । अनुभव थिएन । प्रतिवेदनहरू लेख्न थाल्यो, कहिल्यै पाना भर्दिनेनथ्यो । ससानादेखि सबै काममा विश्वास सरले सहयोग गर्नुभयो । यसरी बिस्तरै सिक्कै गएँ ।

सुरुमै भएको हुँदा कल्पना मिस पनि फिल्ड आइरहनुहुन्थ्यो । जसरी मलाई क, ख, ग सेक्षककहरूले सिकाउनुभयो, त्यसैरी अभियानको काममा हात समातेर कल्पना मिस र विश्वास सरले सिकाउनुभयो । मैले पनि मेहनत गरेर काम सिकैँ ।

प्रतिवेदनहरू लेख्न कम्प्युटर, प्रिन्टर वा अन्य आवश्यक सामग्री थिएन । हातैले लेख्नुपर्थ्यो । फोटोकपी पेपरमा लेख्दै जाँदा सिरानबाट सुरु गच्छो । २-४ हरफमै छडके भएर पुछारसम्म पुग्यो । अनि सिधा पार्नका लागि स्केल राख्नेर पेन्सिलले धर्का

तानुपथ्यों । यसरी विकास गर्ने लेखाइ ।

तत्कालीन धैबुड, लहरेपौवा र भोलेमा बिर्ता समस्या थियो भने र हाकु गाविसको ६ वटा बडाको पूरे जग्गा स्वयम्भु च्याड गुठीको नाममा छ । यी गाविसमा गएर हामीले सङ्गठन बनायौं । बिर्तापीडित, गुठीपीडित र भूमिहीनहरू सङ्गठित गरी २४ वटा सङ्गठन निर्माण गरेका थियौं । यस क्रममा करिव ६०० परिवार सङ्गठित भएका छन् । त्यतिबेला मानिसलाई सङ्गठित गर्ने रोक लगाउने समूहहरू पनि थिए । उनीहरू भन्ने- भूमि अधिकार मञ्च एनजिओ हो उसले स्कैदैन, डलर खान्छ, नलान्सू । अनि थष्टे- हामी घरमै लालपुर्जा ल्याइदिन्छाँ । तर अहिलेसम्म त्यस्तो भन्नेहरूले लालपुर्जा ल्याएर बाँडेकोचाहिँ देखेकी छैन ।

हाकुको आफ्नै विशेषता छ जुन भुल्नै सकिन । हाकु जिल्लाकै विकट गाउँ हो । पहिलेको अवस्था र अहिलेको अवस्थामा धेरै फरक आएको छ । करिव ५०० परिवार गुठीपीडित थिए । अहिले यो सङ्ख्या बढेको छ । हाकु बस्तीमा कहाँकै शौचालय थिएन । बिजुली, बाटो र अन्य विकास केही थिएन । हिँडेर जान दिनभर लाग्यो । सुत्दा ओद्दने/ओद्ध्याउने सबै उपिया र उडुसले कालाम्पे देखिन्थ्यो । तामाड बस्ती भएको हुँदा भाषा बुझ्न कठिन थियो । तर अहिले हाकु फेरिएको छ । बिस्तारै विद्यालय,

सडकको विकास हुँदैछ । आदोलनमा जहिले पनि अग्रपाइक्कमा हुन्थे हाकुका किसान, त्यो पनि कृषि औजारसहित ।

घरबाट निरिक्किएर गाउँ हुँदै विभिन्न अभियानको काममा पनि सक्रिय हुँदै गएपछि सिकाइ वृद्धि हुँदै जाने रहेछ । कहिलेकाहाँ इमेलबाट अफिसमा प्रतिवेदन र फोटो पठाउनुपर्दा म १६ वर्षको मान्छेले १० वर्षको भाइ (जसको घरमा अफिस थियो) लाई १ पाना टाइप गरेको २० रुपियाँसम्म तिर्नुपरेको रमाइलो अनुभव पनि ताजै छ ।

कुरा २०६७ सालको हो । जिल्ला मञ्चको ल्है अफिस राख्याँ । १ कोठाको मासिक १ हजार रुपियाँ तर्ने गरी । त्यसपछि कम्प्युटर र प्रिन्टर पनि आफैनै भयो । आफैनै भएपछि त कम्प्युटरमै प्रतिवेदन लेख्न पनि सिक्के ।

२०६६ असार १३ देखि १५ सम्म सिन्धुपाल्चोकको बाह्रबीसेमा ग्रामीण महिला सिर्जनशीलको हलमा जनमुखी शिक्षा र भूमि अधिकार अभियानबारे तालिम आयोजना भएको थियो । त्यहाँ सहभागी हुने अवसर पाएँ । जगत देउजा सर र कल्पना मिसले सहजीकरण गर्नुभएको थियो । जगत सरलाई पहिलो पटक त्यहाँ चिनेकी हुँ । सबै भन्दा ठूलो सिकाइ जगत सरले डायरी लेखनबारे भनेपछि मैले तालिमको २ दिनअगाडि (म घरबाट सिन्धुपाल्चोकका लागि

निर्खेको दिन) देखिकै डायरी लेख्न सुरु गरेकी थिएँ । अहिले पनि नियमित लेख्नु । समुदायमा कसरी जाने ? सहजीकरण कसरी गर्ने, सवालहरूको पहिचान, प्राथमिकीकरण, परिवेश विश्लेषण आदिबारे धेरै बुझ्ने र सिक्ने मौका त्यहाँ मिल्यो । बिर्ताकै विषयमा पनि त्यहाँ जगत सरले धेरै राग्रोसँग बुझाइदिनुभयो ।

त्यसकै केही समयपछि बनेपाको बुडोलमा त्रैमासिक समीक्षा भएको थियो । जिल्लामा गरेको कामको प्रस्तुति गरेको थिएँ । हामीले गुठी तथा बिर्ता अभियानअन्तर्गत छोटो समयमा नै सङ्गठन निर्माण, मागपत्र पेस, सरोकारवालाहरूसँग अन्तर्क्रिया, चाली, शिविर, छलफल गरेका थियैँ ।

सँगै अभियानमा जोडिएका साथी अभिषेकले काम गर्न गाहो भयो भनेर बीचमै छाडिनुभयो । केही महिना एकलै काम गर्ने । त्यसपछि हेमनाथ खतिवडा पूर्णकालीन कार्यकर्ताको जिम्मेवारीमा आउनुभयो । उहाँले पनि केही समय काम गरेर छाडनुभयो । मेरो जिम्मेवारी कार्यालय सचिवको थियो तर पूर्णकालीन कार्यकर्ताको काम पनि थपिएको थियो । त्यसपछि मञ्चले २ जना साथी कमला आचार्य र सङ्गीता लामिछानेलाई पूर्णकालीन कार्यकर्ता नियुक्त गयो । नियुक्त लिएको ३ महिनापछि नै विवाह भएकाले कमलाले पनि जिम्मेवारी छाडिन् । सङ्गीताले करिव ३ वर्ष काम गरेपछि विवाह भयो । त्यसपछि उनले पनि छाडिन् । त्यसपछि पूर्णकालीन कार्यकर्ताका रूपमा हाम्रो अभियानमा भित्रिन् सोममाया तामाड । सोमपायाले मञ्च र अभियानमा काम सुरु गरेको अहिले भण्डै ६ वर्ष भयो । निरन्तर गरिरहेकी छिन् । अभियानबाट जोडिएकी सोममाया मेरो व्यक्तिगत जीवनको एक धेरै मिल्ने साथी (बेस्ट फ्रेन्ड) समेत बनेकी छिन् ।

अभियानका क्रममा गाउँ-गाउँमा सङ्गठन बनाउने, बैठक चलाउने, गाउँ, गाविस, जिल्ला र केन्द्रसम्म अन्तर्क्रियाहरू गर्ने, विभिन्न समयमा चाली गर्ने, धर्ना गर्ने, मागपत्र बुझाउने अनि भए/गरेका कामको प्रतिवेदन लेख्ने, आर्थिक व्यवस्थापन गर्ने जस्ता काम नियमित हुन्थ्यो । कामहरू

नजान्दा र नभ्याउँदा होरेक दिन राति १२-१ बजे र ढिलासम्म पनि काम गर्थै । मेरी हजुरआमा (उहाँ अहिले हुनुहुन्न) र म एउटै कोठामा सुथ्यौं । हजुरआमालाई सबै भन्दा दूलो चिन्ता नै नातिनीले धेरैबेर सुल्न पाइन भन्ने हुन्थ्यो ।

यस अवधिमा थुप्रैखाले चुनौती पनि भेलैँ । भूमि अधिकारका जटिल मुद्दा, अनि भखैरको मान्छे । मान्छेहरू पत्याउँदैनथे । कतिले हाँसोमा उडाउँथे हाम्रा कुरा । गाउँमा जाँदा कतिले पुर्जा लिएर आयौ होइन ? भनेर खिसिट्यरी पनि गर्थै । कहिलेकाहाँ तिमीहरू मान्छे बराल्न आएका होइनौ, हातखुट्टा भाचिदिउँ भनेर धम्क्याउने पनि निस्के । कतिपय बेला व्यक्तिगत लाङ्घा र जीवनसँग जोडेर गरिने टिप्पणी पनि खेपियो । भूमि घर निर्माणका लागि घडेरी खार्न ल्याएको जेसिभी बाटैबाट फर्काइदिएकापछि लागेको दिक्क बयानगरी साध्य नै छैन । भूमि अभियान सफल नहोस् भन्नेहरू पनि थिए । तर अहिले ११ वर्षपछि फर्केर हेर्दा लाञ्छ- उमीहरू सफल भएनन्, हामीचाहिँ सफल भयौं ।

२०६६ सालमा लहरेपौवा गाविसको मनिगाउँमा गाउँ मञ्च बैठक चलाउन जाँदा एक जना नेताले गाउँमा आएर मान्छे बराल्ने, नसकिने र नहुने कुरा गरेर भद्रकाउने भनेर थक्काए । त्यतिमात्र हो र ? हातखुट्टा भाँचेर जड्गलमा फालिदिन्छु पनि भने । तिमीहरू आउनुपर्दैन, लालपुर्जा हामी ल्याइदिन्छौं भन्नसमेत भ्याएका थिए । तर २०६८ साल वैशाख १६ गते औपचारिक कार्यक्रम गरेर बिर्ता जगाको लालपुर्जा वितरण गर्दा तिनै नेता पनि सहभागीका रूपमा भुन्किएका देखेँ । जुन कार्यक्रम मैले सञ्चालन गरेको थिएँ । तत्कालीन सांसद र अन्य अतिथि बोलाइ सापूहिकरूपमा लालपुर्जा वितरण गरेका थियौं । हामीलाई धम्क्याउने तिनै नेतालाई पनि लालपुर्जा वितरण गर्न लगाएका थियौं । यसरी लालपुर्जा वितरण गर्ने क्रममा मसँग जुधेको उनको आँखामा देखिएको पश्चाताप जीवनमा कहिल्यै नभुल्ने स्मरणका रूपमा रहने नै छ ।

२०६७ को राष्ट्रिय आन्दोलनमा सहभागी हुँदा भखैर अभियानमा लागेको र बानी नपरेकाले धेरै जस्तो काँचोकाँचै हुने

भात खान नसकदा मकै किनेर खाएर पनि भोक टारेका थियौं । ९ दिनमा ४ केजी घटेकी थिएँ । बिर्ता जगाको लालपुर्जा बाँझन सजिलो भएको थिएन । हामीले बिर्तावालको घर ठेगानामा म्याद तामेल गर्न २८ दिनसम्म काठमाडौंको गल्ली गल्ली चाहारेका थियौं । सधैँ गाडी चढ्ने पैसा नहुँदा गल्ली गल्ली बिहानदेखि साँझसम्म हिँडेको सम्भक्ना स्मृतिपटमा ताजै छन् । मानिसलाई लाग्दो हो- लालपुर्जा त्यसै आएको हो । कतिपयले त मुखै फोरे पनि यही भन्नका लागि । तर बडो दुःख र सद्घर्षपछि मात्र उपलब्ध हासिल भएका हुन् । २०७१ सालमा एक हप्तासम्म धुन्चेको चिसोमा मालपोत कार्यालयमा धर्ना बस्दाको दुःख र पीडाका कथा त्यसै कहालीलापदा छन् । हरेक अभियान र आन्दोलनका फरक अनुभूति छन्, अनि खुसी पनि त्यक्तिकै ।

विरोधी प्रशस्तै थिए । यसको मतलब सहयोगीचाहिँ थिएनन् भन्ने हैन । अहिले फर्केर हेर्दा मञ्चको अभियान सफलताको बाटोमा अधिक बढेको पाउँछु । कालिकास्थानमा ३ कोठे भूमि घर बनेको छ । भूमि घर बनाउनका लागि हामीले ? रुपियाँसम्म पनि चन्दा र सहयोग जुटाएका छौं । गाउँ-गाउँबाट श्रमदान जुटाएका छौं ।

१५२ परिवार बिर्तापीडित किसानले लालपुर्जा पाएका छन् । जसबाट ५०० परिवार लाभान्वित भएका छन् । भोलै गाविसका १९ परिवार किसानले जोतिरहेको जग्गा बिर्तावालाले किसानलाई थाहै नदिइ कृषि विकास बैद्धकमा धितो राखी लिलामीमा समेत गएको थियो । गुमेको हक ३१ वर्षपछि दिलाउन सफल भयौं ।

१३१ परिवारले गुठीको मोही पुर्जा पाएका छन् । अभियानमा जोडिएर करिव ८०० परिवारले संयुक्त लालपुर्जा बनाएका छन् । ६६७ विस्थापित र २१ परिवार भूमीहीनलाई सुरक्षित स्थानमा जग्गा व्यवस्थापनमा मद्दत पुगेको छ । अभियानका अगुवाहरू स्थानीय तहको जनप्रतिनिधि बनेका छन् ।

अभियानका क्रममा थुपै जिल्ला पुग्ने अवसर पाएँ । तालिम र सिकाइ भ्रमणमा भारत र कम्बोडिया पनि पुग्ने । अभियान र व्यावहारिक जीवनमा काम लाग्ने थुप्रै

तालिम, कार्यशाला र बैठकहरूमा सहभागी हुने मौका पाएँ । वर्षभर पढ्दा त्यही विषयमा परीक्षामा २-४ पेज लेखन गाहो हुने मलाई यो अभियानले मानिसका पीडा, दुःख, समस्या र अधिकारका लागि सधैँ पाना कोर्न सक्ने बनायो । पीडितका चित्कारलाई लेखको आवरणमा ढाल्ने जुक्ति दियो ।

नयाँ मान्छे भेट्दा आफ्नो नामसमेत भन्न नसक्ने मलाई धेरैसँग बोल्न सक्ने बनाएको यही अभियानले नै हो । करिव ३-४ वर्षको अवधिमा करिव ४० वटा भन्दा धेरै लेख तथा पाठकपत्र राष्ट्रिय र स्थानीय पत्रिकामा प्रकाशित भएका छन् । जिल्ला विपद् व्यवस्थापन समितिले लेखक तथा अधिकारकर्मी उल्लेख गरेर दिएको सम्मानपत्र रूलो सम्पति ठानेकी छु । मञ्चको सिफारिसमा भूमिसम्बन्धी समस्या समाधान आयोगको रसुवा जिल्ला विज्ञ सदस्य हुन पाउँदाको खुसी व्यक्त गर्ने शब्द अहिलेसम्म फेला पार्न सकेकी छैन ।

जसरी एउटा बच्चा जन्मेदेखि आमाले उसको हरेक ससानो कुरामा ख्याल राखिछून त्यसैगरी यो मञ्चको अभियान र संस्थागत विकासका लागि मैले पनि मेरो तर्फबाट गर्न सक्ने कुनै कसर बाँकी राखिन भन्दा त्यसै त्यसै हर्षीविभोर भइदिन्छ मन । अभियानका क्रममा कर्मलाई कहिल्यै बिदा, समयतालिका वा पैसा दाँजेर हेरिन । सोभै भन्नुपर्दा कहिल्यै जागिर खाइन । जसले अभियान र जागिरबीचको फरक थाहा पाउन सिकायो । हरेक क्षण जिम्मेवारी कसरी पूरा गर्ने भन्ने प्रश्नले मात्र बास गरिरह्यो मानसपटलमा ।

भूमि अभियानको ११ वर्षे यात्रामा धेरै भोगाइ त भयो नै, साथै उत्तिकै सिकाइ पनि । जुन लेखेर, भनेर वा गनेर सम्भवै छैन । उपेक्षा हिसाबले पनि भखैर बाल्यकाल सकिँदै गरेको, पढाइको सुरुवात भखैर गर्दै गरेकी मैले त्यसपछिका दिनमा आफ्नोसँगै धेरैको जीवन पढ्ने मौका पाएँ । पीडाको आहालभित्र बाँचिरहेका मानिसका कथा/व्यथा नजिकबाट स्पर्श गर्ने अवसर पाएँ । परिवार र आफ्नतमा सीमित म यतिखेर देश/विदेशमा सधैँ ‘आफन्त’ कमाउन सफल भएकी छु जुन नाता रगतको भन्दा निकै उच्चस्तरको छ । जय भूमि ।

अनुभव

गोपालकृष्ण बस्नेत

विपद् व्यवस्थापनमा स्थानीय चासो

नेपालमा विपद् व्यवस्थापनका क्रियाकलापहरू सञ्चालन गर्नका लागि दैवी प्रकोप (उद्धार) ऐन २०३९ कार्यान्वयनमा ल्याइएको थियो । २०७२ को भूकम्पले निम्त्याएको विनाशको व्यवस्थापनमा यही ऐनको मार्गदर्शन लागु गरिएको थियो । भूकम्पपछि नेपालमा विभिन्न सहयोगी निकायले विपद् व्यवस्थापनका लागि संरचनात्मक तथा गैरसंरचनात्मक क्षेत्रमा लगानी बढाउँदै आएका छन् ।

विपद्को समयमा पहिले खटिने र पुने निकाय भनेको समुदाय हो । पछिल्लो भूकम्पपछि समुदायलाई विपद् व्यवस्थापनका क्रियाकलापहरूमा जानकारी उपलब्ध गराउन, ज्ञान निर्माण गर्न र अभ्यस्त बनाउनकाबाट लागि लगानी बढाउँदै गएको छ ।

तत्कालीन गाविस र नगरपालिकाहरूमा विपद् व्यवस्थापन योजना र नियमावलीहरू तर्जुमा गरी सोको कार्यान्वयन गराउन वडा नागरिक मञ्च तथा राजनीतिक दललाई सक्रिय गराइयो । क्षमता अभिवृद्धिका कार्यक्रम धेरै सञ्चालन भएको देखिन्छ ।

सरकारले समुदाय तहमा योजनावद्वा तरिकाले विपद् व्यवस्थापनका क्रियाकलाप सञ्चालन गर्न स्थानीय विपद् व्यवस्थापन योजना निर्माण निर्देशिका, २०६८ तर्जुमा गरी लागु गरेको छ । यद्यपि २०७२ को भूकम्पपछि यसको महत्व भन बढेको देखियो ।

भूकम्पले बढी क्षति पुऱ्याएको दोलखा र सिन्धुपाचोकमा विभिन्न सहयोगी निकायबाट विपद् व्यवस्थापनका लागि ज्ञान निर्माणका

क्रियाकलाप सञ्चालन गरिएका थिए । विपद् व्यवस्थापन निर्देशिकाअनुसार स्थानीय विपद् व्यवस्थापन समितिको निर्माण, समितिलाई अभिमुखीकरण कार्यक्रम सञ्चालन, तालिम प्राप्त व्यक्तिहरू परिचालन गरी सहभागितामूलक सङ्कटासन्ता तथा क्षमता विश्लेषणका क्रियाकलाप सञ्चालन गरिएका छन् । उक्त सूचनाका माध्यमबाट तत्कालीन गाविसहरूको स्थानीय विपद् व्यवस्थापन योजना तर्जुमा गरी लागु गरिएको थियो ।

योजनामा समाहित क्रियाकलापलाई विभिन्न संस्थासँगको सहकार्यमा कार्यान्वयनसमेत गरिएको छ ।

जसअन्तर्गत समुदायमा आधारभूत प्राथमिक स्वास्थ्य, प्रारम्भिक खोज तथा उद्धार, प्रारम्भिक द्रुत लेखाजोखा सिपहरूका विषयमा समुदायका अगुवाहरूलाई तालिम दिइदक्ष बनाउने प्रयास भएका छन् ।

त्यस्तै सङ्कटासन्ता तथा क्षमता विश्लेषणका क्रममा पहिचान भएका विपद्बाट प्रभावित र प्रभावित हुन सक्ने समुदायमा प्राविधिको राय सुझावअनुसार सहभागितामूलक साना अल्पीकरणका कार्यक्रम, जस्तै- भलकुलो नियन्त्रण, तारजाली व्यवस्थापन, पानीको मुहानको व्यवस्थापन, प्राकृतिक पोखरी निर्माण र वृक्षरोपणलगायतका कार्यक्रम पनि सञ्चालन गरिएका छन् । यसले

अल्पकालीनरूपमा उक्त बस्तीहरूमा राहात पुगेको थियो । यी क्रियाकलाप संस्थाहरूको पारियोजना केन्द्रित भए पनि त्यस्ता कार्यक्रमहरू सकिएपछि पनि समुदाय तहमा निरन्तरता भने छ ।

उक्त क्रियाकलापहरू सुरुवाती चरणमा भूकम्पबाट हुन सक्ने जोखिमहरूमा मात्र केन्द्रित थिए । परिवर्तित समयअनुसार बहुप्रकोपको जोखिमलाई न्यूनीकरण गर्नका लागि विभिन्न सहयोगी निकायहरूले नेपाल सरकारसँगको साझेदारीमा विपद् व्यवस्थापनका अन्य क्रियाकलाप पनि सञ्चालन गरिरहेका छन् ।

स्थानीय तहमा मौजुदा ऐन, नियम, कानून तथा कार्यविधिको परिधिभित्र रही

स्थानीय तहमा स्थानीय विपद् तथा जलवायु उत्थानशील योजना, विपद् पूर्वतयारी तथा प्रतिकार्य योजनालगायतका दस्ताबेज विभिन्न सङ्घ/ संस्थाको सहयोगमा निर्माण भएका छन् । के यसरी निर्माण गरिएका दस्ताबेजको कार्यान्वयन प्रभावकारीरूपमा भएको छ त ? के स्थानीय सरकारले यसको अपनत्व लिएको छ त ? के यसको कार्यान्वयनको पक्षलाई आफैनै नीति तथा कार्यक्रमभित्र राखी सरकारको बजेटबाट नै परिमार्जन गरेको छ त ? यी प्रश्न आज पनि आमविकास निर्माणको काममा जुटिरहेका अभियन्ताहरूको मनमा उडिजरहेका छन् ।

जबसम्म आवश्यकता महसुस नगरी उत्कृष्ट हुने दबाबमा मात्र यस्ता दस्ताबेज निर्माण हुन्छ तबसम्म विपद् व्यवस्थापनका आधारभूत क्रियाकलापहरूले समुदाय तहमा गति लिन नसक्ने देखिन्छ ।

सबै स्थानीय तहले विकास निर्माणका क्रियाकलाप सञ्चालन गर्दा दक्ष प्राविधिकको प्रयोग गर्नु आजको आवश्यकता भए तापनि सोहीअनुसार काम हुन नसकेका काण स्थानीय तहहरूमा परिहोजन्य विपद्का घटना वृद्धि हुँदै गएको छ ।

नेपालको जटिल भौगोर्धिक बनोटअनुसार यहाँ बर्सेनि बाढी, पहिरो, चट्टाडलगायतका प्रकोपले निम्त्याएका विपद्बाट सर्याँ मानिसले ज्यान गुमाइरहेका छन् । विपद् व्यवस्थापन प्राधिकरणले प्रकाशन गरेको प्रतिवेदनअनुसार २०७८ जेठ २८ देखि साउन ३२ २०७८ सम्म ४५१ मनसुनजन्य घटनाहरूबाट ७४ जनाले ज्यान गुमाएका, ३५ जना बेपता र ९१ जना घाइते भएका छन् । १७ देखि ७० डिग्रीको भिरालो जमिनमा आवास निर्माण र जीविकोपार्जनका क्रियाकलाप सञ्चालन गर्नु पहाडी र हिमाली क्षेत्रका बासिन्दाको बाध्यता छ । यस्ता क्षेत्र मनसुनजन्य विपद्को उच्च जोखिममा हुने विज्ञहरू बताउँछन् ।

४० डिग्री भन्दा माथिको भिरालोपना भएको जमिनलाई धाँस वा बोटविरुवा लगाइ हरियाली बनाइराख्नुपर्ने प्राविधिक सुझावहरू हुन्छन् । यस्ता जमिनमा भूक्षयीकरणको प्रवृत्ति तीव्र रहेको हुन्छ भने अर्कातिर एक पटक भूम्खलन भइसकेको क्षेत्रलाई पुनःप्रयोग गर्न असम्भवप्रायः नै हुन्छ ।

त्यसैले यस्ता क्षेत्रको क्षयीकरण रोकनका लागि स्थानीय सरकारले वृक्षरोपणका क्रियाकलापहरूलाई प्राथमिकतामा राख्नुपर्ने विज्ञहरूको सुझाव छ । तर यस्ता सुझाव

१० ले मार्गिनीदेशित गरेअनुसार विपद् व्यवस्थापनका क्रियाकलापहरू सञ्चालन गर्न केन्द्रीय स्रोत निकायका रूपमा राष्ट्रिय विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन प्राधिकरण २०७६ कार्तिक २९ मा गठन भएको छ ।

विपद् व्यवस्थापन ऐन, २०७४ तर्जुमा भएको ४ वर्ष बित्तिसकेको छ । यो समयमा नीतिगतस्पमा राज्यले धेरै उपलब्धि हासिल गरिसकेको छ । २०७२ को भूकम्पपश्चात नेपालमा विपद् व्यवस्थापनका क्रियाकलाप सञ्चालन गर्न अपरिहार्यता महसुस गरी विपद् व्यवस्थापन ऐन २०७२, विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन नियमावली २०७६, विपद् लेखाजोखा मार्गदर्शन २०७२, विपद् जोखिम न्यूनीकरण राष्ट्रिय रणनीतिक कार्ययोजना २०७७ भाग १ र २ गरी प्रकाशन गरी लागु गरिएको छ ।

त्यसै आगामी सन् २०३० सम्म विपद् व्यवस्थापनका क्रियाकलापलाई बृहत् तरिकाले कार्यान्वयन गरी विपद्जन्य घटनाहरूबाट मानवीय तथा भौतिक क्षतिहरूको न्यूनीकरण गर्नका लागि राष्ट्रिय प्रकोप जोखिम न्यूनीकरण राष्ट्रिय रणनीतिक कार्ययोजना २०१८(२०३० कार्यान्वयनमा आएको छ ।

राष्ट्रिय विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन प्राधिकरणले पछिल्लो समयमा जलवायु परिवर्तन र मनसुनजन्य विपद्का असरहरूलाई न्यूनीकरण गर्नका लागि काम गरिरहेको छ । सोहीअनुसार प्राधिक्र चरणमा प्राधिकरणले मनसुनजन्य विपद् प्रभावितहरूको निजी आवास पुनर्निर्माणका लागि मनसुनजन्य विपद् प्रभावित निजी आवास पुनर्निर्माण तथा पुनर्स्थापना अनुदान कार्यविधि २०७७ कार्यान्वयनमा ल्याएको छ । यसले २०७७ जेठ ३० पछिका मनसुनजन्य बाढी/ पहिरोका घटनाबाट प्रभावित परिवारलाई मात्र समेटेको छ ।

सिन्धुपाल्चोकका स्थानीय तहहरूबाट कार्यविधिको अनुसूची-१ का आधारमा मनसुनजन्य विपद् प्रभावित परिवारहरूको लागत सङ्कलन गरी जिल्ला विपद् व्यवस्थापन समितिलाई लाभग्राही कायम गर्नका लागि अनुरोध गरिसकेको छ । तर प्रभावकारी सूचना व्यवस्थापनको अभावका

कार्यान्वयनको अवस्था भने फितलो छ । खास चासो दिएको देखिँदैन ।

राज्य पुनर्संरचनासँगै विपद् व्यवस्थापनका क्रियाकलाप पनि परिमार्जित हुँदै सञ्चालनमा आएका छन् । सोहीअनुसार विपद् व्यवस्थापन ऐन, २०७४ को दफा

कारण हालसम्म पनि प्रक्रियागतरूपले
लाभग्राही कायम हुन सकेको छैन ।

स्थानीय निकायबाट आएका
सूचनाहरू विश्लेषण गरी द्रुत गरितमा
कार्यविधिले तोकेअनुसारको लाभग्राही
कायम गर्न, पुनर्निर्माण र पुनर्स्थापनको काम
अगाडि बढाउन जिल्ला प्रशासन कार्यलयमा
दक्ष प्राविधिको व्यवस्थापन गर्नुपर्ने
आवश्यकता छ ।

जिल्ला प्रशासन कार्यालय
सिन्धुपाल्चोकते यो काम अधि बढाउन
विभिन्न सहयोगी निकायसँग समन्वय
गरिरहेको छ । यसले भोलिका दिनमा
मनसुनजन्य विपद्वाट हुन सक्ने मानवीय
क्षतिमा कमी ल्याउन मद्दत पुग्ने विश्वास
गर्न सकिन्छ ।

नेपालको संविधानले विपद्
व्यवस्थापनका क्रियाकलापलाई तीनै तहको
सरकारको पूर्ण काम, साभा कार्यसूची
तथा स्थानीय तहको एकल कार्यसूचीमा
राखिएको छ । विपद् व्यवस्थापनका
क्रियाकलापमा सबै निकायको साभा भूमिका
भए तापनि मनसुनजन्य विपद् प्रभावित वर्ग
२ मा परेको समुदायहरूमा अल्पीकरणका
क्रियाकलापहरू सञ्चालन गरी बस्ती सुरक्षित
गर्ने दायित्वमा भने अझै द्विविधा छ ।
जसका कारण सिन्धुपाल्चोकलगायत अन्य
जिल्लाका धेरै वस्ती भोलिका दिनमा बाढी
तथा पहिरोको चपेटामा पर्ने निश्चित छ ।
त्यसैले राष्ट्रिय विपद् जोखिम

विपद् व्यवस्थापनका क्रियाकलापमा सबै निकायको साभा भूमिका भए तापनि मनसुनजन्य विपद् प्रभावित वर्ग २ मा परेको समुदायहरूमा अल्पीकरणका क्रियाकलापहरू सञ्चालन गरी बस्ती सुरक्षित गर्ने दायित्वमा भने अझै द्विविधा छ ।

न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन प्राधिकरणले
विपद्को क्षेत्रमा काम गर्नका लागि स्पष्ट
नीति तथा मार्गदर्शन लिनु जरुरी छ ।
स्थानीय सरकार, जिल्ला, प्रदेश सरकार र
केन्द्रीय सरकारको भूमिका स्पष्ट गर्नुपर्ने
देखन्छ । त्यस्तै आवश्यकतामा आधारित
भइ जोखिम वस्तीहरूको भौगोलिक
अध्ययन गरी जोखिम वस्तीहरूमा साना
अल्पीकरणका क्रियाकलापहरू सञ्चालन
गर्नु आवश्यक छ ।

अन्त्यमा, विपद्
व्यवस्थापनका क्रियाकलापलाई
प्रभावकारीतवरले कार्यान्वयनमा ल्याउनका
लागि स्थानीय सरकार, प्रदेश सरकार र
केन्द्रीय सरकारबीच प्रभावकारी समन्वय
आवश्यक छ । विपद् व्यवस्थापनका लागि
तीनै तहको जिमेवारीका विषयमा विपद्
व्यवस्थापन ऐनमा उल्लेख गरिएको भए
तापनि त्यसलाई अझै सङ्क्षेपीकरण र स्पष्ट
बनाउन भने आवश्यक छ ।

सिन्धुपाल्चोकको जुगल र पाँचपोखरी
सूचनाहरू गाउँपालिकासँगको सहकार्यमा
जोखिम संवेदनशील भूउपयोग योजना र
स्थानीय विपद् तथा जलवायु उत्थानशील
योजना तर्जुमा गरियो । सामाजिक पाठोबाट
आएका सूचना र भौगोलिक अध्ययनबाट पता
लागेका तथ्यहरूका आधारमा योजना निर्माण
प्रक्रियामा स्थानीय सरकारलाई सहयोग
गरिएको थियो । लिदी, नागपुजे समुदायमा
पहिरोबाट भएको मानवीय र आर्थिक
क्षतिबाट पाठ सिकी अन्यत्र त्यस्तो नहोस्
भन्नका लागि भोटेकोसी गाउँपालिका र
बाह्रबाटे नगरपालिकामा समुदाय सचेतीकरण
र सम्भावित जोखिम स्थानहरूको भौगोलिक
अध्ययनमा सहजीकरण गरियो । स्थानीय
सरकारको उच्च प्राथमिकता र माग भएका
यस्ता कार्यक्रम फिल्डमा सञ्चालन गर्न सहज
भएको थियो । तर भौगोलिक अध्ययनमात्र
नभएर भौगोलिक अध्ययनले निर्देशित गरेका
सुभाव कार्यान्वयन गर्नु अबको चुनौती
रहेको छ । यसका लागि स्थानीय सरकारले
प्राधिकरण र प्रदेश सरकारसँग अनुरोध
गरिरहेको भए तापनि यसको सुनुवाइ भने हुन
सकेको छैन ।

स्थानीय सरकार आफै अग्रसर भइ विपद्
व्यवस्थापनका लागि आवश्यक पूर्वतयारी,
प्रतिकार्य र पुनर्नालिका क्रियाकलापहरूको
बृहत् कार्ययोजना बनाउनुपर्ने हुन्छ ।
आवश्यकतामा आधारित क्रियाकापहरूको
सञ्चालन, अनुगमन र मूल्यांकनले मात्र
प्रभावकारी नितिजा दिने हुँदा सोहीअनुसार
स्थानीय सरकारसँग समन्वय गरी साफेदार
संस्थाहरूले कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्न
सकेमा वास्तवमै भुइँ तहका मानिसले
यसबाट लाभ लिन सक्नेछन् र विपद्का
घटनाबाट कम प्रभावित हुनेछन् । ●

किसान आन्दोलन

रघुनाथ लामिछाने

अन्नदाताको शक्तिसँग भुक्त बाध्य मोदी

किसानले थालेका आन्दोलनको वार्षिकी आउन ७ दिनमात्र बाँकी थियो । यो दिनलाई आन्दोलन अभ तेज पार्ने दिनका रूपमा मनाउने तयारीमा जुटिरहेका थिए, आन्दोलनका अगुवाहरू । ठीक यही दिन भारतीय प्रधानमन्त्री नरेन्द्र मोदीले आन्दोलनले निशाना बनाएका ३ वटै कानुन फिर्ता लिने घोषणा गरे ।

भारत चीन र अमेरिकापछि विश्वमै सबै भन्दा बढी सेना पाल्ने देश हो । १७ सय एयरक्राफ्टसहितको भारतीय वायु सेना विश्वकै चौथो ठूलो मानिन्छ । त्यसैगरी ३ हजारदेखि ५ हजार किलोमिटरसम्म मार हान्न सक्ने अग्नि-३ नामक मिसाइलसमेत छ भारतसँग । धेरै कुरामा शक्ति राष्ट्रहरूसँग प्रतिस्पर्धा गर्ने क्षमता पनि राख्छ । यस अर्थमा भारत विश्वका शक्तिशाली देशहरूको प्रतिस्पर्धामा लम्किरहेको छ ।

तर भारतको अर्को पाटो पनि छ । करिब १ अर्ब ३३ करोड जनसदूच्या पालितरहेको भारतका १०.७ करोड परिवार पूरै कृषिमा निर्भर छन् । यो ४८ प्रतिशत हो । त्यसैगरी जिडिपीमा कृषि क्षेत्रको योगदान १४ प्रतिशत भन्दा बढी छ । तर मुलुकको अर्थतन्त्र धानिरहेको ठूलो टेको कृषि क्षेत्र भने सन्तोषजनक छैन । प्रत्येक वर्ष आत्महत्या गर्न बाध्य किसानको सदूच्या यसको प्रमाण हो । जो ऋण तिर्न नसकेका कारण तथा बाली बिग्रेपछि बालबच्चा पाल्न नसकिने त्रासका कारण ज्यानै फ्याँक विवश छन् । विश्वका दुईंतीहाइ माने पाल्ने देशका रूपमा पनि चिनिँदे आएको छ भारत । यस अर्थमा

भारत समृद्धिको उकालोमा त छ नै साथै चरम गरिबीको आहाल पनि भन् भन् फराक हुँदै गएको यथार्थ बिर्सन मिल्दैन ।

आन्दोलनको बिजारोपण

यस्तै परिवेशबीच सरकारले गत सेप्टेम्बरमा पास गरेको कानुनले किसानका उत्पादन सोभै व्यापारीले किन्न सक्ने व्यवस्था गन्चो । सोभै हेर्दा किसान र व्यापारीबीच मोलतोल हुने र बार्गेनिड गर्न सक्ने भएकाले यो प्रावधान किसानको हितमा देखिन्छ । तर यो व्यवस्थाले मुख्य बालीको समर्थन मूल्य तोक्ने र सरकारले नै किनेर सर्वसाधारणमाख सर्वसुलभ तुल्याउने जारी प्रणाली छिनभिन पार्थ्यो ।

त्यतिमात्र हैन, किसानको जग्गा भाडामा लिएर खेती गर्न सक्ने व्यवस्था पनि नयाँ कानुनले गरेको थियो । अनि भण्डारणबाहेकका अन्न, दाल, तेल आदि पनि किसानले आफै बेच्न सक्ने व्यवस्था यसमा थियो । यसबाट प्रतिस्पर्धा भई किसानलाई फाइदा हुने तर्क सरकारको रहेंदै आएको छ ।

यो व्यवस्था पनि आफ्ना लागि हानिकारक भएको किसानको भनाइ छ । यो व्यवस्थाले कृषियोग्य जमिन वास्तविक किसानको हातबाट फुट्कने दाबी उनीहरूको छ । अर्कोतर्फ सबै हिसाबले कमजोर अवस्थामा रहेका किसानले ठूला र पहुँचवाला व्यापारीसँग बार्गेनिड गर्न सक्ने भएकाले उनीहरूकै मूल्यमा सुम्पनुपर्ने बाध्यता खडा गरिएको अर्थमा

किसानले लिए ।

हुन त आन्दोलनअघि पनि किसान सन्तुष्ट थिए भन्ने होइन तर भारतले गत सेप्टेम्बरमा पास गरेको ३ वटा कानुनले भुसमा भित्रभित्रे दन्केको आगोलाई सतहमा ल्याइदिने काम गयो । आन्दोलनरत किसानको ३ वटै कानुनप्रतिको साफ्का निष्कर्ष रह्यो- यिनले कर्पोरेट कृषिलाई मात्र उकास्थन् । वास्तविक किसानलाई कृषिबाट बेदखल गराउँछन् ।

यही बुझाइकै कारण हो कि अधिल्लो नोभेम्बर २६ का दिन आयोजित आमहड्तालमा करिब २५ करोड किसान र समर्थकले साथ दिए । त्यही दिनदेखि हो किसानको मनोबल बढेको अनि मोदीको सत्ता हल्लेको ।

सरकारको नियत

सरकारले यी सबै कानुन किसानकै हितका लागि ल्याएको दाबी गर्दै आएको छ । शुक्रबार देशबासीका नाममा सम्बोधन गर्दै यी कानुन फिर्ता लिएको घोषणा गर्नुअर्थिसम्म प्रधानमन्त्री मोदी यी कानुन किसानकै पक्षमा भएको दाबी गरिरहेका थिए तर किसान भने सरकारको 'नियत' माथि प्रश्न उठाइरहेका थिए । उनीहरूको भनाइ थियो-सरकार धुमाइफिराइ कर्पोरेट क्षेत्रलाई सिङ्गो कृषि क्षेत्र सुम्पन चाहन्छ जुन हामी कदापि सफल हुन दिँदैनौं ।

वास्तवमा किसान आफ्नो उत्पादन आफूमात्र खाँदैनन् । धेरै भन्दा धेरै पसिना बगाउँछन्- मात्र बढी उत्पादनका लागि । अनि त्यो बढी भएको उत्पादन अरूलाई खुवाउँछन् । अभ कतिपय किसान त आफ्ना अर्गानिक र शुद्ध उत्पादन बिक्री गरेर आफूचाहिँ सस्तो खोजेर खान्छन् । यस अर्थमा किसान अन्नदाता हुन् । यिनै अन्नदातालाई कृषियोग्य भूमि र खाद्य प्रणालीबाट वज्चत तुल्याउने सरकारी नियत आन्दोलनकारीहरूको मुख्य निशाना हो ।

खासगरी साना र महिला किसानलाई कृषिबाट अलग्याउने सरकारी योजनाप्रतिको आक्रोश हो भारतीय किसानका १ वर्षे आन्दोलन । जुन सही पनि थियो भन्ने मुख्य प्रमाणका लागि मोदीको ३ माडिसरमा फिर्ता लिने स्वीकारोक्ति नै काफी छ ।

आन्दोलनको मौलिकीकरण

आन्दोलन बम, बारुद, हत्या, हिंसा, तोडफोड, काटमारको पर्याय बन्दै आएको छ। तर भारतीय किसानले आन्दोलन गर्न सकिने नयाँ तरिका सुभाएकामात्र छैनन्, प्रमाणित गरेरै देखाएका छन्। घर-घरबाट दाल-चामल ल्याउने, सडकपेटीमा सामूहिकरूपमा पकाएर खाने, सडकमै छलफल गर्ने, गीत/सङ्गीत

यो आन्दोलनका क्रममा प्रयोग भएको मौलिकीकरणले

**सिकाएको महत्वपूर्ण पाठ
के हो भने आन्दोलन
नकारात्मकतासँग मात्र
सम्बन्धित छैन। हुन त
केही हिंसात्मक घटनाका
साथै हताहतीका घटना
पनि भए। सहभागिता र
समयका आधारमा हेर्दा
यो क्षति न्यून हो तर पनि
मुख्य कुरा मागहरू जायज
भए भने त्यसप्रति सबैको
सहयोग र सहानुभूति प्राप्त
हुन्छ र त्यसले गन्तव्य
चुमिछाड्छ भन्ने हो।**

र नाचगानद्वारा चेतना र मनोरञ्जन दुवै
दिलाउने जस्ता मौलिक स्वरूप प्रशस्तै देखिए
आन्दोलनका क्रममा।

त्यातिमात्र हैन, समूहमा जम्मा भएर
कृषिका कुरा गर्ने, प्रतिविधि आदान-प्रदान गर्ने,

सडकमै खोलिएका पुस्तकालयमार्फत आफ्नो आन्दोलनप्रति ध्यानाकर्षण गराउने, गरिब केटाकेटीलाई पढाउने जस्ता काम भइरहे।

यसबीचमा सार्वजनिक यातायातले आन्दोलनकारी र उनीहरूका सामग्री ओसारपसारमा सधाउने, स्वयंसेवकहरूले हैसियतअनुसार श्रम र अन्य सहयोग प्रदान गर्ने, स्वास्थ्यकर्मीले उपचार गरिदिने जस्ता काम गरिदिंदा आन्दोलन व्यवस्थित हुन सकेको थियो।

यो आन्दोलनका क्रममा प्रयोग भएको मौलिकीकरणले सिकाएको महत्वपूर्ण पाठ के हो भने आन्दोलन नकारात्मकतासँग मात्र सम्बन्धित छैन। हुन त केही हिंसात्मक घटनाका साथै हताहतीका घटना पनि भए। सहभागिता र समयका आधारमा हेर्दा यो क्षति न्यून हो तर पनि मुख्य कुरा मागहरू जायज भए भने त्यसप्रति सबैको सहयोग र सहानुभूति प्राप्त हुन्छ र त्यसले गन्तव्य चुमिछाड्छ भन्ने हो।

अर्को महत्वपूर्ण कुरा कुनै पनि कामका लागि जस्तै आन्दोलन सफल तुल्याउन पनि धैर्य आवश्यक पर्छ भन्ने हो। किसानले धैर्य नगरेका भए १ वर्षपछि आएर प्रधान मन्त्री मोदीले यसलाई सम्बोधन गर्ने आवश्यकता नै रहने थिएन। त्यतिकै सेलाउँथ्यो। त्यसैगरी सिर्जनशीलता, धैर्य, जनसहभागिता, निरन्तरता र अहिंसा जायज माग पूरा गराउने आधुनिक हतियार हुन सक्छन् भन्ने ठूलो पाठ यो आन्दोलनले छाडेको छ।

दुङ्गिएको छैन आन्दोलन

मोदीले यी कानुन फिर्ता लिने घोषणा गरेपछि भारतीय किसानमा मात्र हैन, उनीहरूलाई समर्थन गर्ने अन्य मुलुकका किसानसमेत हर्षित भएका छन्। यो स्वाभाविक पनि थियो किनकि यो आन्दोलन भारतीय किसानको मात्र नभएर अन्तर्राष्ट्रियकरण भइसकेको थियो। विभिन्न देशका किसान, समर्थक तथा सहयोगीले विभिन्नतवरले आन्दोलनप्रति ऐक्यबद्धतामात्र जनाएका थिएनन्, दबाबसमेत दिँदै आएका थिए। ‘आन्तरिक मामलामा हस्तक्षेप’ को रेडिमेड टिप्पणीका बाबजुद मोदीलाई यसबाट पनि प्रशस्त दबाब सिर्जना भएको थियो किसानका माग सुन्।

आगामी वर्ष ५ राज्यमा हुने विधान सभा चुनावलाई लक्षित गरेर यो आश्वासन दिइएको हुन सक्ने अनुमान आन्दोलनकारी लगाइरहेका छन्। नत्र प्रायः धर्म र राष्ट्रवादको जगमा आधारित भारतीय राजनीतिमा किसानका समस्या प्राथमिकतामा पर्नुपर्ने थिएन। त्यसैले किसान नेताहरू मोदीको यो आश्वासनकै कारण आन्दोलनका कार्यक्रम फिर्ता गरिहाल्ने सोचमा देखिएका छैनन्। उनीहरू आगामी संसदबाटै यी कानुन खारेज भएको सुनिश्चितता चाहन्छन्।

अन्त्यमा,
काठमाडौँ उपत्यकाभित्र रोपिएको डिवाइ २८ जातको धानको बाला नै लागेन। यसबाट हजारौँ कृषक पीडित भए। पीडित किसानलाई सरकारले क्षतिपूर्ति त दिलाउने भन्यो तर ४-५ सय किलोग्राम फल्ले प्रतिरोपनीको मात्र २२ सय ५० रुपियाँ। जस्तालाई किसानले स्वीकारेका छैनन्। यस्तो जात सिफारिस गर्ने/बेच्नेलाई कारबाहीको कुरै छैन। उल्टै उन्मुक्ति दिइएको छ। यस्तालाई कारबाही नहुँजेत गल्ती/कमजोरी सुधने सम्भावना हुँदैन। स्वच्छ पर्यावरणमात्र हैन, मानवमात्र पनि हैन, पशुपक्षीसमेतलाई नकारात्मक प्रभाव पार्ने जिएमओ (जेनेटिकल्ली मोडिफाइड अर्गानिज्म) नेपाल नभित्रयाउन सर्वोच्च अदालतले नै आदेश दिएको छ। तर सरकारले अहिले धुमाइफिराइ उक्त आदेश उल्लङ्घन गर्दै भित्र्याउने चाँजोपाँजो मिलाएको छ।

धैरै गाई/भैंसी, कुखुरा आदि पालेको कागजात पेस गरेमा (पाल्नैपर्छ भन्ने छैन) उनीहरूलाई ऋणदेवीब विभिन्नखाले अनुदानसमेत उपलब्ध गराउन सरकारी कर्मचारी नै हौसिन्छन्। तर एउटा गाई किन चाहने र आफ्नो सीमित पाखो जोत्नका लागि एक हल गोरु किन चाहनेलाई भन्ने न सरकार पत्याउँछ न वित्तीय संस्था नै।

यस्तो अवस्थामा किसानसँग आन्दोलनको पर्खाइमा बस्नुबाहेक केही विकल्प हुन्छ र ? नेपाल सरकारले मोदीको समेत सत्ता हल्लाइदिने भारतीय अनन्दाताको आन्दोलनबाट बेलैमा सिक्ने हो कि ?

(नागरिकबाट)

गणेश साह

कृषि, किसान र जलवायु परिवर्तन

वर्तमानमा कृषि, किसान र जलवायु परिवर्तन संसारभर सबै भन्दा ठूलो चासोको विषय हो। अहिले विश्वभर करिब एक अर्ब मानिस क्रोनिकल हड्डी (गम्भीर भोकमरी) बाट गुजिरहेका छन्। नेपाल कृषिप्रधान देश भनिए पनि हरेक वर्ष खाद्यान्नमा परिनिर्भरता बढ़दैछ। यहाँ वार्षिक ३० अर्ब भन्दा बढीको चामल आयात हुने गरेको छ। तैपनि हामी करिपय ठाउँमा खाद्यान्न सङ्कट भोग्न बाध्य छौं। कर्णालीका बासिन्दाको पछिल्लो सङ्कट ज्वलन्त उदाहरण हो।

हामी नेपाली किन यस्तो सङ्कटीतर धकेलिँदै छौं भनेमा गम्भीरपूर्वक विचार गर्न आवश्यक छ। यो समस्यालाई एउटा कोणबाट मात्र होइन, समग्रतामा हेर्न आवश्यक छ। नेपालको कृषिक्षेत्र पछिल्लो करिब तीन दशकमा क्रमशः ओरालो लाई गएको छ। सरकारले एपिपी (एग्रिकल्चर प्रस्पैक्टिभ प्लान) भनेर २० वर्षको कार्ययोजना त्यायो तर त्यसअनुसार काम हुन नसक्दा कृषि क्षेत्र भन्न-भन्न ओरालो लाई गयो।

हामीकहाँ कृषि सम्मानित पेसाका रूपमा विकसित हुन सकेन। राज्य र समाज दुवैले कृषिलाई सम्मानित पेसा मानेनन्। युवाहरू कृषि पेसामा आकर्षित हुन सकेनन्। खेतबारी नहुनेहरू त खाडी मुलुक जाने तै भए, हुनेहरू पनि बसेनन्। आफ्नो खेतबारी छाडेर, ऋण काढेर सस्तोमा श्रम बेच्न विदेशिए। यसरी विदेश जानेका परिवारले भएको खेतबारीमा उज्जाएर नभइ रेमिट्यान्सले अन्न किनेर खान थाले।

कृषि क्षेत्र राज्यको प्राथमिकता र

सम्मानको पेसामा पर्न सकेको छैन। खासगरी सन् १९९० पछि तीन दशकमा वैश्वीकरण, उदारीकरण र निजीकरण तीव्ररूपमा फैलियो। विश्व व्यापार सङ्घठन (डब्ल्युटिओ) को सदस्य भएपछि नेपालमा खाद्यान्न आयात ह्वातै बढ्दैयो। हाप्नो पैसा ठूलो परिमाणमा बाहिर जान थाल्यो। मुलुकको स्वाधीनता र सार्वभौमिकता खाद्य सम्प्रभुता अर्थात् खाद्य सार्वभौमिकतासँग जोडिएको हुन्छ। यसै कारण नेपालको साविधान (२०७२) ले ‘प्रत्येक नागरिकलाई खाद्यसम्बन्धी हक हुने, खाद्यवस्तुको अभावमा जीवन जोखिममा पर्ने अवस्थाबाट सुरक्षित हुने र कानुनबमोजिम खाद्य सम्प्रभुताको हक हुने’ मैलिक हकको व्यवस्था गरेको छ। नागरिकको यस्तो हक सुरक्षित गर्न राजनीतिक प्रतिबद्धता त भयो तर आवश्यक काम हुन सकेन।

हामीले ‘एग्रिकल्चर डिभलपमन्ट स्ट्राटजी (कृषि विकास रणनीति)’ बनायाँ। यसले मूलरूपमा कृषिको यान्त्रिकीकरण, व्यावसायीकरण, सुलभ कर्जा प्रवाह र प्रविधि आयातको नीति लियो। यसै आधारमा केही कार्यक्रम सुरु पनि गरिए। प्रधान मन्त्री कृषि आधुनिकीकरण कार्यक्रम यसै रणनीतिअन्तर्गतको हो। तैपनि, हामीले कृषिमा प्रगतिको बाटो समाउन सकेन्नै, ओरालो लागिरह्यैं।

यसो हुनुको मुख्य कारण कृषि पेसामा युवा वर्गको अनाकर्षण तै हो। कृषिमा रहेका केही युवामा पनि आधुनिक प्रविधिको ज्ञान छैन। कृषिमा परम्परागत प्रणाली नै चल्तीमा छ, आधुनिक प्रणाली नगाण्य छ। कृषकलाई

माटो, पानी, मल, बित्र, बजार, भण्डारण, आदिको ज्ञान दिनु जस्ती छ। कृषि क्षेत्रको समुन्तिका लागि आजका युवा किसानलाई कस्तो ज्ञान, सिप र प्रविधि दिने हो, त्यसतर्फ राज्यको ध्यान जानुपर्छ।

विश्वव्यापी बजारीकरण अर्थात् वैश्वीकरण, उदारीकरण र निजीकरणको प्रभावका कारण कृषिमा आधारित हाप्नो कतिपय उद्योग बन्द भए। कृषि औजार कारखाना, वीरगञ्ज चिनी कारखाना, भृकुटी कागज कारखाना वैश्वीकरणको नकारात्मक प्रभावका उदाहरण हुन्। उद्योग बन्द हुँदा कृषकलाई मार पच्यो, आयात बढ्यो। अर्को ठूलो र विश्वव्यापी समस्या जलवायु परिवर्तन हो। यसको असर सिधै कृषि प्रणालीमा परेको छ। जलवायु परिवर्तनले हामी नेपालीलाई पनि नदेखिने तर निकै गहिरो चोट पुन्याउन थालेको छ। विश्वव्यापीरूपमा ‘लस एन्ड इयामेज’ बढ्न थालेको छ। वर्षाको चक्र र अनुपातमा गम्भीर असर देखिन थालेको छ। यसले असमयमा बाढी, पहिरो, डुबान जस्ता समस्या सिर्जना गर्न थालेको छ। यसपालि गत कातिकमा नेपालमा भएको भारी वर्षा यसको एउटा सङ्केत हो। अतिवृष्टि र अनावृष्टि दुवैको असर देखिन थालेको छ। यी दुवै कारणले खाद्यान्न उत्पादन घटेको छ।

जलवायु परिवर्तनको असरका रूपमा लोबल वार्मिड (विश्वव्यापी तातोपना) बढेको छ। हरितगृह ग्यासको परिमाण बढ्दौ छ। वैज्ञानिकका अनुसार वायु प्रदूषणका कारण विश्वव्यापीरूपमा कृषि उत्पादनमा कमीमा तीन प्रतिशतले हास आएको छ। नेपाली किसानमा जलवायु परिवर्तनबाटे केही ज्ञान, केही अल्पज्ञान र केही अज्ञानता छ। त्यसैले पनि नेपाली कृषकलाई जलवायु परिवर्तन र यसका प्रभावबाटे उचित ज्ञान दिन आवश्यक छ। यसमा हामीले ‘अबको कृषि स्मार्ट कृषि’ भनेका छौं। अब हामीले ‘एप्पो इकोलजी’ को विकास गर्नुपर्छ।

किसानमा कृषि प्रणालीबाटे पारम्परिक ज्ञान थियो। ऊहरू पानी पर्ने समय, सुक्खा समय र मौसमको ठीक-ठीक अनुमान गरेर खेती गर्थे। जलवायु परिवर्तनले यो ज्ञानमा क्षति पुन्याएको छ। एकातिर अहिलेका युवा किसानमा परम्परागत ज्ञानको अभाव छ अर्कातिर त्यसले काम पनि गर्न छाडेको

छ। अब उनीहरूलाई बदलिंदो प्राकृतिक परिवेशअनुकूल आधुनिक कृषि ज्ञान दिन आवश्यक छ। कृषकका लागि 'एप्रोबेस्ड एडभाइजरी' विकास गर्ने आवश्यक छ। जलवायु परिवर्तनले ल्याउन थालेको विपर र परिवर्तनअनुकूल कृषि प्रणालीबारे ज्ञान दिन आवश्यक छ। यसपालि बेपौसमी वर्षाका कारण धान बालीमा टूलो क्षति भयो। कृषकले त्यस्तो वर्षाको सम्भावनाबारे जानकारी पाउन सकेन्न। जानकारी पाएकै भए पनि पाकेको धान फटाफट उठाएर सुरक्षित गर्ने प्रविधि थिएन। तैपनि, वर्षाको सम्भावनाबारे जानकारी दिन सकेको भए केही मात्रामा भए पनि क्षति न्यूनीकरण हुन सक्यो।

अमेरिका र भारतको हरितक्रान्तिले प्रभावित भएर हामीले अनियन्त्रित परिमाणमा रासायनिक मल र कीटनाशक विषादी भित्रयाँ। रासायनिक मल र कीटनाशकको अवैज्ञानिक प्रयोगले माटोको गुणस्तर क्रमशः हास हुँदै गयो। जमिन र पानीमा प्रदूषण बढ्यो। यसबाट कृषिका मित्रजीवहरूमा क्षति पुयो। खाद्यान प्रदूषित भयो। बढ्दो वातावरणीय प्रदूषण र प्रदूषित खाद्यवस्तुका कारण मानिसको स्वास्थ्यमा नजानिँदो तरिकाले असर पर्न थाल्यो।

हामी अर्गानिक खाद्यानको कुरा त गर्हाँ तर कम्पोस्ट मल प्रयोगले मात्र बढ्दो जनसङ्ख्याको खाद्यान आवश्यकता पूरा गर्दैन। कम्पोस्ट र रासायनिक दुवै मलको वैज्ञानिक प्रयोग बढाउन आवश्यक छ। कम्पोस्ट मल उत्पादन गर्ने प्रविधि घर-घरमा पुन्याउनुपर्छ। मल, बिउ र कीटनाशकको वैज्ञानिक र प्रदूषणरहित प्रयोग बढाउन जनचेतना अभिवृद्धि अत्यावश्यक छ।

विश्वव्यापी जलवायु परिवर्तनका कारण उत्पन्न समस्या, विपद् तथा क्षति न्यूनीकरण र नियन्त्रणका लागि यही नोभेम्बरमा बेलायतको स्लास्सो शहरमा विश्वव्यापी जलवायु सम्मेलन (कोप-२६) भयो। सम्मेलनमा नेपालका तर्फबाट प्रधान मन्त्री शेरबहादुर देउवाले सम्बोधन गर्नुभयो। उहाँले विश्वव्यापी जलवायु परिवर्तनबाट नेपालले भेलुप्पेका समस्याबारे विश्व समुदायलाई अवगत गराउनुभयो। जलवायु परिवर्तन गराउनमा कुनै योगदान न भएको नेपालले आफूले भोनुपरेका समस्याबारे विश्व

समुदायलाई विस्तृतमा जानकारी गराउन पाउनु राम्रो मौका हो।

जीवनका लागि अपरिहार्य र मुलुकको सार्वभौमिकतासँग जोडिएको खाद्यानको प्रश्नमा जुन स्तरमा चासो उद्दनुपर्यो, त्यो हुन सकेको छैन। हामी आगामी दिनमा जलवायु परिवर्तनको नकारात्मक प्रभावबाट कसरी बाँच्ने तथा उत्पादन ह्लास हुन नदिने र बढाउँदै जाने सम्बन्धमा नेपालका कृषि वैज्ञानिकले कृषकसँग सहकार्य गर्नुपर्छ। माटो, पानी, बिउ र मलको गुणस्तर र वैज्ञानिक प्रयोग गराउन कृषकलाई तालिम दिनुपर्छ। यो वर्तमानको टड्कारो आवश्यकता हो।

कृषि उत्पादनमा संसारभरि हाइब्रिडको लहर छ। हाइब्रिड गर्ने हुन भने होइन तर हाइब्रिडको सीमा निरिचत हुन आवश्यक छ। हाइब्रिड बिउ किनैरे उत्पादन बढाउनेरीति गर्याँ

कम्पोस्ट र रासायनिक दुवै मलको वैज्ञानिक प्रयोग बढाउन आवश्यक छ। कम्पोस्ट मल उत्पादन गर्ने प्रविधि घर-घरमा पुन्याउनुपर्छ।

भने हामी कहिल्यै नउकिसमे खाडलमा फर्स्टाँ। हामी आफैले हाइब्रिड बिउ उत्पादन गर्नुपर्छ। हाम्रो नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद् (नार्क)’ ले यो काम गर्न सक्छ। अलिकर्ति बाढी र अलिकर्ति खडेरीमा पनि उज्जनी दिन सक्ने बाली विकास गरेर बिउ उत्पादन गर्नुपर्छ। मल, बिउ, कीटनाशक इत्यादि प्रकृतिअनुकूल विकास गर्नु कृषि वैज्ञानिकको चुनौतीको काम हो। यसको सामना गर्न उत्तीर्ण अधि बढनुपर्छ,, राज्यले सबै प्रकारको सहयोग जुटाइदिनुपर्छ।

यहाँ मैले मुख्यरूपमा खाद्यानमा जोड दिएको लु। खाद्यानसँगै फलफूल, तरकारी, पशुपन्थी, माछा, दलहन, तेलहन र कृषिमा आधारित उद्योगका लागि कच्चा पदार्थ उत्पादनलाई पनि एकसाथ अधि बढाउनुपर्छ।

सबै किसिमको कृषिकर्म र कृषि उत्पादन एकापसमा जोडिएका हुँच्न्। सबै किसिमका कृषि उत्पादन अभिवृद्धिका लागि राज्यले एकीकृत कार्यक्रम चलाउनुपर्छ।

राज्यले कृषकका लागि सहज ढाङले र मर्का नपर्ने गरी कृषि ऋण उपलब्ध गराउनुपर्छ। कृषि पेसालाई सम्मानित बनाउन आवश्यक सबै नीति, रणनीति र कानून तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्नुपर्छ। चक्काबन्दी, यान्त्रिकीकरण र सहकारिता अभिवृद्धि गर्दै सुदूर बनाउनुपर्छ। कृषि प्रणालीमा भूव्यवस्थापन निकै महत्वपूर्ण हुन्छ। कृषि भूमि जोगाउन हामीले उचित ढाङले भूव्यवस्थापन गर्न सकेका छैनौ। ठाउँ-ठाउँमा ऊर्ज जमिन शहरमा परिणत हुँदैछ। कृषि भूमि जोगाउन प्रभावकारी भूभूयोग नीति आवश्यक छ।

अब कृषि, किसान र जलवायु परिवर्तनको अन्तरसम्बन्ध मिहिन ढाङले केलाउँदै जानुपर्छ। यसमा नीति, वैज्ञानिक प्रयोग, अनुसन्धानलगायतमा अनुकूल सुधार गर्दै जानु आवश्यक छ। हाम्रो नीति र प्रविधिमार्फत अन्तर्राष्ट्रीय सहयोग किसानसम्म पुन्याउनुपर्छ। यसका निमित्त हाम्रो सरकारले ‘लोकल एडेटेसन प्लान अफ एक्सन (लापाल)’ र ‘कम्प्युनिटी प्लान अफ एक्सन (कापाल)’ मार्फत अन्तर्राष्ट्रीय सहयोग किसानसम्म पुन्याउनुपर्छ। कृषि विद्यालय र विश्वविद्यालयद्वारा उत्पादन प्राविधिक जनशक्ति कृषकसम्म पुन्याउनुपर्छ।

यसो गर्न सक्याँ भने मात्रै हामी खाद्य सम्प्रभुता कायम गर्न सक्नेछौ। किसानको आम्दानी बढ्यो भने मात्रै उसले शिक्षा र स्वास्थ्यमा खर्च गर्न सक्छ, कृषिमा लगानी बढाउन सक्छ। समग्रमा कृषि, किसान र जलवायु परिवर्तनको आपसी सम्बन्ध र सहकार्यबाट मात्रै कृषिको उन्नति हुन सक्छ। कृषि क्षेत्रलाई राष्ट्रको सार्वभौमिकताको मूल आधारका रूपमा हेनुपर्छ। भनाइ नै छ, भोको पेटले शान्ति र सार्वभौमिकता दिँदैन। स्वाधीनता र सार्वभौमिकताको कुरा गर्दा कृषि क्षेत्रमा ध्यान पुन्याउन आवश्यक छ। बहुसङ्ख्यक नेपालीका लागि कृषि भनेको पेसा मात्रै होइन, संस्कृति पनि हो। राज्यले यो तथ्य मनन गरेर कृषि प्रवर्द्धन गर्नुपर्छ। ●

(साथार : २०७८, पुस, १४को नवाँ पात्रिका)

विश्वास नेपाली

भूमिहीन, राजनीति र राज्यसत्ता

रायोगको कालिका गाउँपालिका-३ इट्पोरेका मुख्ती नेपाली यसपालि जग्गाको लालपुर्जा पाइनेमा दुक्क थिए । निवेदन दिएका थिए । अस्थायी निस्सा हात पारेका थिए । पालिकाले आयोगलाई सिफारिस गरिसकेको थियो । आयोगका प्राविधिकले उनी बसेको जग्गा नाप जाँच पनि गरिसकेको थियो । लालपुर्जा हात पर्न भये बाँकी थियो । तर मुख्तीको लालपुर्जा पाउने सपना आयोग ढलेसँगै एकपटक फेरि ढलेको छ । उनले २०४५ सालयताका सबै आयोगमा निवेदन हाल्दै आएका छन् ।

सुर्खेतको वीरेन्द्रनगर नगरपालिका-१ भुप्रावस्तीमा बस्छन् विष्णु बादी । भुग्रा बस्ती भेरी किनारामा छ । बगरछेउमा बसोबास गर्दै आएको वर्षै भयो । आफ्नो स्वामित्वमा भूमि छैन । हेरेक पटक सरकारले आयोग बनाएपछि पहिला गएर निवेदन पेस गर्छन् । यसपटक पनि उनले त्यसै गरे । उनी भन्छन्- आयोग विघटन भएसँगै आशाको दियो फेरि

एक पटक निभ्यो । उनी जस्तै बस्तीमा १ सय १६ परिवार भूमिहीन छन् ।

सिरहाको धनगढीमाई नगरपालिका-१३ असरे बस्तीमा बस्छन् उर्मिला कुमारी पाँचे मगर । चुरो नजिकै ऐलानी जग्गामा बसेको पुस्ता बित्यो । जीविका त्यहीं छ । तर भूमिहीनबाट भूमिपति बन्ने सपना पूरा भएन । बस्तीका १ सय १२ घरले निवेदन पेस गरे । हातमा अस्थायी निस्सा आयो । प्राविधिकले जग्गा नापी गरे । तर आयोग विघटन भएपछि फेरि पनि सरकारले भुक्त्यायो भन्दै चिनित बनेकी छन् ।

दाढको घोराही उपमहानगरपालिका-१४ खोली गाउँकी पार्वती परिवार भूमिहीन हुन् । खोला किनारामा घर थियो । त्यहीं बसोबास गरेको वर्षै वित्यो । दर्ता छैन । आयोगमा निवेदन हालेको लालपुर्जा पनि आएन । आयोग ढल्यो । केही महिना पहिला घरभित्र बाढी पसरे घर पनि ढल्यो । घर न बास भएकी छन् । भन्छन्- सरकार र दलहरूले

हामीलाई आशामात्र देखाए, तर घरबास र जीविका कहिल्यै पनि सुरक्षित हुन सकेन । दुःखी जीवन छ ।

यस्ता घटना र पात्र नेपालभर छन् । करिब १५ लाख भूमिहीनहरूको कथा र व्यथा उस्तै छ । पीडादायी, अभाव अनि असुरक्षा । कष्टकर जीविका र असुरक्षित बसोबास । राज्य स्तोतबाट वञ्चित । राज्यले समस्यामा बाचिरहेका भूमिहीन र गरिबको समस्या समाधानमा कहिल्यै ध्यान दिएन ।

आयोग विघटन गरेसँगै स्थानीय तहहरूमा काम रोकियो । तथ्याङ्क सङ्कलन, निवेदनको सत्यपान, कम्युटर प्रविधीकरण, जग्गा नाप/ जाँचको काम भइरहेको थियो । जनप्रतिनिधिहरू भूमिहीन जनतालाई लालपुर्जा दिन प्रतिबद्ध छन् । तर कानुन सङ्घीय सरकारसँग भएपछि उनीहरू पनि के गर्नु ? यो काममा स्थानीय तहले करोडौं खर्च गरिसकेका छन् तर अहिले अलामलमा छन् ।

सरकारले २०७८ भदौ २९ गते राष्ट्रिय भूमि आयोग गठन गरेको छ । २०७७ वैशाख १ मा ओली सरकारले गठन गरेको भूमिसम्बन्धी समस्या समाधान आयोग, १५ महिना पनि काम गर्न नपाउँदै २०७८ सातमा १९ गते विघटन भयो । पाँच दलीय गठबन्धनबाट प्रधान मन्त्री बनेका शेरबहादुर देउवाले आफू सत्तासीन हुनेबित्तिकै पहिलो प्रहारस्वरूप भूमि आयोग विघटन गरिरिए ।

आयोग विघटन गरेपछि सर्वत्र विरोध भयो र सर्वोच्च अदालतमा ४ बटा रिट दायर भएको छ । आयोग विघटनको डेढ महिनापछि देउवाले आफै पार्टीका केशव निरौलालाई अध्यक्ष र गठनबन्धन दल एकीकृत नेकपा माओवादीका नहेद्र खडकलाई उपाध्यक्ष नियुक्त गरी नयाँ आयोग गठन गरे । तर आयोगले पूर्णता पाउन सकेको छैन । काम गर्ने त सुरुसार नै देखिएन ।

राष्ट्रिय भूमि आयोग गठन आदेश, २०७८ अनुसार भूमिहीन दलित, भूमिहीन सुकुमबासीलाई जग्गा उपलब्ध गराउने तथा अव्यवस्थित बसोबासीलाई व्यवस्थापन गर्ने प्रयोजनका लागि आयोग गठन भनिएको छ । भूमिहीनलाई जग्गा दिन भनिए पनि नियुक्त भएका अध्यक्ष र उपाध्यक्ष दलित समुदायबाट नियुक्त भएका छैनन् । गठन आदेशमा गरिएको व्यवस्थाअनुसार सबै

जिल्लामा आयोग गठन हुनुपर्नेछ । केन्द्रमै दुइगो छैन, जिल्लामा कहिले होला ? अन्योल देखिन्छ । यसो हुँदा अलमलमा पेरेका स्थानीय तहले पनि काम अघि बढाउन सकेका छैनन् । स्थानीय निर्वाचन नजिकिइसक्यो । चुनावअघि लालपुर्जा वितरण गर्न पाए हुने भन्ने मनस्थितिमा जनप्रतिनिधि छन् ।

पाँच दलीय गठबन्धनबाट बनेको वर्तमान सरकार सबै तहमा भागबन्डा गर्नुपर्ने बाध्यतात्मक परिस्थितिमा छ । आयोगमा पनि पदाधिकारीको विषयमा भागबन्डा मिलेको छैन ।

सुकुमबासी समस्या समाधान आयोग २०७१ मा ७२ जिल्लाबाट ८ लाख ६१ हजार ३ सय १७ भूमिहीन, सुकुमबासी र अव्यवस्थित बसोबासीको निवेदन परेको थियो । विघटित आयोगले सार्वजनिक गोको विवरणअनुसार ७४३ स्थानीय तहसँग सम्झौता भइ २०७८ असार मसान्तसम्म कुल ११ लाख ८० हजार ७ सय ६१ परिवारको निवेदन परेको थियो । ५०१ स्थानीय तहले ३५ दिने सूचना जारी गरी निवेदन/लगत सङ्कलनको काम सकेका थिए । ९ हजार बिधा जमिन नाप जाँच सकिएको थियो । ३१९ स्थानीय तहमा लगत सङ्कलनको कार्य सकिए, तथाइक प्रविष्टिको काम अन्तिम चरणमा पुऱ्योको थियो । कालीकोटमा ३४ परिवार अव्यवस्थित बसोबासीले त लालपुर्जा नै हात पारे । सङ्घीय र स्थानीय सरकारको दूलो रकम यी कार्यमा खर्च भइसकेको छ । यसो हुँदा वर्तमान आयोगले अधिल्लो आयोगले जुन विन्दुमा काम पुऱ्याएको थियो त्यहींबाट सुरु गर्न जरुरी छ । यसो हुन सक्यो भने समयमै निवेदन पेस गर्नेले लालपुर्जा पाउन सक्छन् ।

पछिल्लो समय भूमि सुधारको माग धेरै नै उट्ने गरेको छ । विघटका वर्षहरूमा भन्दा आजकल भूमि सुधारसम्बन्धी बहसहरू बढेका छन् । चासो बढेको छ । भूमिहीन जनतमाथि भइहेको अन्यायपूर्ण कार्यको विरोधी स्वर बढेको छ । मिडियाहरूले भूमिहीनका कुरा लेख्न र छान थालेका छन् । यो सकारात्मक पक्ष हो । यसले भूमि सुधार गर्नका लागि राज्यमाथि अवश्य दबाब पर्नेछ ।

यसअधि १७ वटा आयोग बन्नो

भूमिहीनलाई जग्गा दिने नाममा तर उपलब्ध शून्य । अहिलेसम्मका आयोगले भूमिहीनका समस्या समाधानका लागि सतही तथाइक तिनेबाहेक केही काम गर्न सकेनन् । हुन त आयोगहरूलाई दोष दिएरमात्र भएन । समस्याको मूल जड भनेको हाम्रो अस्थिर राजनीतिक प्रणाली हो । अस्थिर राजनीतिको मार गरिब जनतमाथि परेको छ र उनीहरूले अन्याय भोग्नु परिहेको छ । यो दुःखलापदो विषय हो ।

राज्यका निकायहरू पनि भूमिहीनका समस्या समाधानतर्फ त्यात अग्रसर देखिँदैनन् । विगतका अभ्यासले यही भन्छ । संविधानले भूमिहीनलाई जग्गा दिन स्पष्ट भनेको छ ।

आजकल भूमि सुधारसम्बन्धी बहसहरू बढेका छन् । चासो बढेको छ । भूमिहीन जनतमाथि भइहेको अन्यायपूर्ण कार्यको विरोधी स्वर बढेको छ । मिडियाहरूले भूमिहीनका कुरा लेख्न र छान थालेका छन् ।

नेपालको संविधान, धारा (४०) मा दालितको हकअन्तर्गत 'राज्यले भूमिहीन दालितलाई कानुनबमोजिम एक पटक जमिन उपलब्ध गराउनुर्ने भनेको छ । संविधानको भाग ४, राज्यका निर्देशक सिद्धान्त, नीति तथा दायित्वमा भूमिहीन, सुकुमबासी, अव्यवस्थित बसोबासको समस्या समाधानका लागि विशेष व्यवस्थाहरू गरेको छ । संविधानको धारा (५१) को (ज) नागरिकका आधारभूत आवश्यकतासम्बन्धी नीतिको बुँदा ११ मा 'अव्यवस्थित बसोबासलाई व्यवस्थापन गर्ने तथा योजनाबद्ध र व्यवस्थित बस्ती विकास गर्ने' व्यवस्था गरिएको छ । संविधानको

धारा (५१) को (ज) मा सामाजिक न्याय र समावेशीकरणसम्बन्धी नीतिको बुँदा ६ मा, 'मुक्त कमैया, कमलरी, हरुवा/चरुवा, हालिया, भूमिहीन, सुकुमबासीहरूको पहिचान गरी बसोबासका लागि घर घडेरी तथा जीविकोपार्जनका लागि कृषियोग्य जमिन वा रोजगारीको व्यवस्था गर्दै पुनर्स्थापना गर्ने' व्यवस्था गरिएको छ ।

तर संविधान निर्माण भइ कार्यान्वयनमा आएको करिव ७ वर्ष पुन लान्दासमेत राज्य सत्ताका कारण समाजको पिंधमा रहेका दलित, भूमिहीन, सुकुमबासी र अव्यवस्थित बसोबासीको समस्या समाधान हुन नसक्न दुःखलापदो विषय हो ।

भूमिहीन सुकुमबासीको स्थायी समाधान खोज्नु राज्यको दायित्व हो । राजनीतिक नेतृत्वले पटक-पटक भूमिहीनसँग भूमि सुधार गर्ने वाचा गरेका छन् । चुनावी घोषणापत्रमा पनि भूमि सुधारका प्रतिबद्धता छन् । सङ्कमा हुँदा चर्को नाराबाजी गर्ने र सत्तामा गएपछि चटककै विसर्ने रोग अब नेताहरूले त्यामुपर्छ । हेरेक पटक बन्ने आयोगलाई सीमित कार्यकर्ता भर्ती गर्ने र स्यादी जागिर खुवाउने थलोमात्र बनाउनु हुँदैन । समस्या अब छिमोल्नुपर्छ ।

सरकार फेरिनेवितिकै आयोग बन्ने र विघटन हुने प्रक्रिया विगत ३० वर्षदेखि चल्दै आएको छ । यसरी पटक-पटक आयोग बन्ने र खारेजी गरिँदा राज्य स्रोतको खर्च बढी हुने त भैगो, अर्कोतर्फ समस्या बाँकी रहिरहँदा भूमिहीनमाथि अन्याय भइहेको छ । जसको समस्या समाधान गर्नुपर्ने हो, उनीहरूलाई पनि आयोगहरूमा अनिवार्य राखिनुपर्छ ।

अस्थिर राजनीतिको सिकार भूमिहीन हुने गलत अभ्यास अब बन्द गरिनुपर्छ । भूमिहीनहरू भोट बैझ्कमात्र हुन् भन्ने सङ्कीर्ण राजनीतिक सोच त्याम जरुरी छ । पञ्चायती व्यवस्था ढलेर, बहुदलीय व्यवस्था हुँदै अहिले लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक व्यवस्थासम्म आइपुदा भूमि समस्या समाधान हुन सकेन । हिजोको दिनमा त जे भयो भयो तर लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक व्यवस्थाको अभ्यासमा पनि के यो सुहाउँदो विषय हो र ? यसमा राजनीतिक, बौद्धिक र प्राज्ञिक बहस जरुरी छ । नागरिकमाथि अन्याय गर्ने राज्यसत्ताप्रति खबरदारी जरुरी छ । ●

भूमि-कृषि सम्बाद शृङ्खला- ३

२२ सेप्टेम्बर, २०२१ मा भूमि-कृषि सम्बाद शृङ्खला-३ धुलिखेलमा सम्पन्न भयो। भूउपयोग ऐनमा व्यवस्था भएभनुसार स्थानीय तहमा भूउपयोग योजना तर्जुमा प्रक्रियाको अनुभव तथा सिकाइ, भूमिहीन सुकुमबासी र अव्यवस्थित बसेबासी समस्याको स्थिति र जल्दाबल्दा सवालहरूबाटे छलफल गर्ने उद्देश्यले आयोजना गरिएको कार्यक्रममा कृषि सहकारी तथा प्राकृतिक स्रोत समितिका सभापति र सदस्य सहभागी थिए।

कृषि सहकारी तथा प्राकृतिक स्रोत समितिका सचिव उदयकुमार भण्डारीले कृषि सहकारी तथा प्राकृतिक स्रोत समिति र सामुदायिक आत्मनिर्भर सेवा केन्द्रले विभिन्न समयमा भूमि समस्या समाधानको विषयमा छलफल गरिए आएको बताउनुभयो। उहाँले भन्नुभयो- आत्मनिर्भर केन्द्रले अहिले पनि स्थानीय भूउपयोग योजना निर्माणको प्रक्रियामा स्थानीय सरकारलाई सघाउँदै आएको छ। भूमिसम्बन्धी समस्या समाधान आयोगको

कामलाई गति दिन पनि संस्थाको भूमिका छ।

कार्यक्रममा कृषि सहकारी तथा प्राकृतिक स्रोत समितिका सदस्य शान्तिमाया तामाड पाखिनले सझ्य, प्रदेश वा स्थानीय तहमा राम्रा नीति, योजना र रणनीतिहरू बन्ने तर यसको कार्यान्वयनका लागि को जिमेवार हुने ? को जवाफदेही हुने ? भन्ने प्रश्न उठ्ने गरेको बताउनुभयो। उहाँले कृषि सहकारी तथा प्राकृतिक स्रोत समिति जिमेवार निकाय भएकाले समितिमार्फत कार्यान्वयनका लागि पहल गर्न जसरी रहेको बताउनुभयो।

यस्तै कृषि सहकारी तथा प्राकृतिक स्रोत समितिका सदस्य घनश्याम खतिवडाले जमिनसँग गाँसिएका समस्या धैरै रहेका बताउनुभयो। उहाँले भन्नुभयो- प्राकृतिक स्रोत उपयोगमा मानवले गरेका राम्रा र नराम्रा पक्ष धैरै छन्। त्यसैले प्राकृतिक स्रोतको दिगो उपयोगको पनि निश्चित धेरा चाहिन्छ। भूउपयोग योजना एउटा धेरा हो। यसलाई चाँडो भन्दा चाँडो कार्यान्वयनमा त्याउनुपर्छ।

त्यसैले भूउपयोग ऐनको मूल कार्यान्वयनको थलो नै स्थानीय सरकार हो। खतिवडाले थनुभयो- समितिले पनि स्थानीय तहलाई योजना तयार र कार्यान्वयनका लागि जितिसक्दो बढी सहजीकरण गर्नुपर्ने आवश्यकता छ र स्थानीय सरकारमार्फत काम गर्ने भए पनि सबैले साभा कामका रूपमा हेर्नुपर्छ।

कार्यक्रममा कृषि सहकारी तथा प्राकृतिक स्रोत समितिका सभापति पूर्णकुमारी सुवेदीले नीति तथा ऐनहरू व्यावहारिकरूपमा कार्यान्वयनमा जाँदा कहाँ कमजोरी रहे यसलाई हेरेर आवश्यक संशोधन गरेर जानुपर्ने बताउनुभयो। उहाँले भन्नुभयो- अहिले पनि वास्तविक किसानले ऋण पाएका छैनन्। उत्पादन गरेको वस्तुले बजार पाएको छैन। बिचौलिया धैरै छन्। यो गम्भीर विषय हो र हाम्रो ध्यानाकर्षण भएको छ।

सुवेदीको भनाइ थियो- भूमिहीन सुकुमबासी र अव्यवस्थित बसेबासीका विषयमा छलफल धैरै भए तर काम हुन सकेन। समुदायका वास्तविक पीडित परिवारबाट निवेदन सङ्कलन भएको छ। देशबाहिर गएकाहरू समेत फर्केर खर्च गरेर लगत टिपाएका छन्। यस्ता मान्छे हजारौँ छन्। अब त्यसलाई शून्य बनाइदिने हो भने फेरि ती माच्छेलाई दुःख दिने काममात्र हुन्छ। अनि सरकारले गरेको काम शून्य हुन्छ। त्यसैले अहिलेको आयोगले तत्काल भूमिसम्बन्धी समस्या समाधान आयोगले गरेको कामबाट प्रक्रिया अगाडि बढाउन आवश्यक छ।

संयुक्त राष्ट्र सङ्घका प्रतिनिधि भूमिहीन बस्तीमा

नोभेम्बरको अन्तिम साता नेपाल आएका चरम गरिबी तथा मानवअधिकार सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्र संघीय विशेष समीक्षक ओलिन्पर डि शाटरले पनि नेपालको गरि बी घटाउने प्रयास गरिबीका संरचनागत कारणलाई सम्बोधन गर्ने भन्दा पनि रेमिट यान्समा केन्द्रित भएको विश्लेषण गर्दै पूर्व कमैयाहरूको पुनर्स्थापनालाई तीव्रता दिने र भूमिहीनका लागि भूमि पुनर्वितरण गर्ने कुरा सुनिश्चित गराउने प्रयासलाई सार्थक

तुल्याउन सुझाएका छन्।

सामुदायिक आत्मनिर्भर सेवा केन्द्रको सहजीकरणमा विशेष दूतले माइसर २३ गते काठमाडौंमा एक पत्रकार सम्मेलन गरी गरिबी न्यूनीकरण गर्न भूमि अधिकारको सुनिश्चितताका लागि नेपाल सरकारको ध्यान जानुपर्नेमा जोड दिएका थिए। उनको भ्रमणको सहजीकरणका साथै भूमिसम्बन्धी विविध सवालको तथ्याङ्क उपलब्ध गराउने कार्यमा आत्मनिर्भर सेवा केन्द्रले महत गरेका थिए।

विभिन्न जिल्लाको भ्रमण गरी विशेष दूतले माइसर २३ गते काठमाडौंमा एक पत्रकार सम्मेलन गरी गरिबी न्यूनीकरण गर्न भूमि अधिकारको सुनिश्चितताका लागि नेपाल सरकारको ध्यान जानुपर्नेमा जोड दिएका थिए। उनको भ्रमणको सहजीकरणका साथै भूमिसम्बन्धी विविध सवालको तथ्याङ्क उपलब्ध गराउने कार्यमा आत्मनिर्भर सेवा केन्द्रले महत गरेका थिए।

भूमि र कृषिबारे प्रदेशस्तरीय कार्यशाला

६ डिसेम्बर, २०२१ मा वाप्ती प्रदेशस्थित काभ्रेको धुलिखेलमा ८ १२ डिसेम्बर, २०२१ मा कर्णाली प्रदेशको वीरेन्द्रनगर सुर्खेतमा भूमि र कृषिबारे प्रदेशस्तरीय कार्यशाला आयोजना भयो । गाउँपालिका राष्ट्रिय महासङ्घको पहलमा मस्यौदा गरिएको स्थानीय सरकारको भूमि र कृषि ऐनको नमुनाका विषयमा छलफल गरी पृष्ठपोषण लिइएको थियो ।

सामुदायिक आत्मनिर्भर सेवा केन्द्र/गाउँपालिका राष्ट्रिय महासङ्घको आयोजना र केएर नेपाल, राष्ट्रिय कृषक समूह महासङ्घ नेपाल र राष्ट्रिय भूमि अधिकार मञ्चको सहकार्यमा गरिएको कार्यक्रममा २ प्रदेशमा स्थानीय सरकारका प्रतिनिधिहरू,

भूमि तथा कृषि अभियानमा कार्यरत संस्थाका प्रतिनिधिहरूसहित ८८ जना सहभागी थिए ।

तयार गरिएको नमुना भूमि ऐन र कृषि ऐनको विषयमा स्थानीय सरकारबीच छलफल गरी पृष्ठपोषण लिने र उक्त ऐनहरू गाउँपालिका राष्ट्रिय महासङ्घमार्फत ७ सय ५३ स्थानीय सरकारमा पुऱ्याउने र आफ्नो परिवेशअनुसारका दुवै ऐन अन्तिमीकरण गर्ने उद्देश्यले सातै प्रदेशमा कार्यक्रम आयोजना गरियो । आत्मनिर्भर केन्द्रको जिम्मेवारीमा परेको २ स्थानीय तहमा कार्यक्रम गरी दुवै ऐनका लागि पृष्ठपोषण लिइएको छ । छलफलमा सहभागी स्थानीय तहले भूमि र कृषि ऐन आवश्यक भएकाले आफ्नो परिवेशअनुसारको ऐन तयार गर्ने चासो

देखाएका छन् ।

छलफलमा सहभागी हुँदै धुलिखेल नगरपालिकाका प्रमुख अशोककुमार ब्यान्जुले सरकारको ३ तहमध्ये स्थानीय सरकारले नै भूमि र कृषिको सवालमा बढी काम गर्नुपर्ने बताउनुभयो । स्थानीय समस्या बुझ्ने नै स्थानीय सरकार हो । त्यसैले २२ वटा एकल अधिकारमध्ये भूमिको उपयोग र कृषि सुधारको काम पनि स्थानीय सरकारले गर्न सकछ । उहाँले भन्नुभयो- नराप्ते गर्नुहन्न । राप्रो गर्नका लागि कसैको डर मान्नुहन्न । त्यसैले हेरक स्थानीय सरकारले भूमिको उपयोग र कृषि सुधारलाई आफ्नो मूल मुद्दाका रूपमा अघि बढाउनुपर्छ ।

बेलकामा सिकाइ कार्यशाला

३ र ४ डिसेम्बर, २०२१ मा सामुदायिक आत्मनिर्भर सेवा केन्द्र र बेलका नगरपालिकाको संयुक्त आयोजनामा दुई दिने कृषि, भूमि र खाद्यसम्बन्धी स्थानीय तहको असल अभ्यास र सिकाइ आदान-प्रदान कार्यशाला सम्पन्न भयो । स्थानीय तहमा भइहेको भूमि-कृषिको असल अभ्यास र सिकाइहरू आदान-प्रदान कार्यशालामा ८ जिल्लाका ९ स्थानीय तहबाट ६१ जनाको सहभागिता थियो ।

सामुदायिक आत्मनिर्भर सेवा केन्द्रले केयर नेपाल, युएन-ह्याबिटाल्टलगायत्र साफेदार संस्थाहरूसँग सहकार्य गरी बेलका नगरपालिकामा स्थानीय तहको भूशासन सञ्चालन तथा प्रवर्द्धन र भूमिहीन तथा अव्यवस्थित बसोबासीको व्यवस्थापनका लागि पालिकासँग मिलेर विगत केही वर्षदीरिख सहकार्य गर्दै आइरहेको छ ।

यस कार्यशालामा सुदूरपश्चिम प्रदेश कञ्चनपुरको वेदोकोट नगरपालिका, कर्णाली प्रदेश सुर्खेतको गुर्भाकोट नगरपालिका, लुम्बिनी प्रदेश दाढको दझीशरण र गढवा गाउँपालिका, वाप्ती प्रदेश रसुवाको कालिका गाउँपालिका, प्रदेश नं. २ सल्लाहीको हरिवन र सिरहाको धनगढीमाई नगरपालिका, प्रदेश नं. १ को भापाको कनकाई नगरपालिकाबाट मेरार/अध्यक्ष, उपमेरार/उपाध्यक्ष र प्रमुख प्रशासकीय

अधिकृतहरू सिकाइ आदान-प्रदानका लागि बेलका नगरपालिका पुगेका थिए ।

कार्यक्रममा भूमि व्यवस्था, सहकारी तथा गरिबी निवारण मन्त्रालयका सहसचिव जनकराज जोशीले सरकारले २०७६ मा भूउपयोग नीति त्याएको बताउनुभयो । उहाँले भूमिको उपयोगलाई राज्यले नियमन गर्ने, भूमिको उपयोगलाई व्यवस्थित गर्नका लागि सरकारले भूउपयोग नियमावली पारित गरेको बताउनुभयो । उहाँले सरकारले भूमिहीन र अव्यवस्थित बसोबासीलाई जग्गा दिने व्यवस्था गरेको पनि बताउनुभयो । केन्द्र र जिल्लामा भूमिसम्बन्धी समस्या समाधान आयोग गठन भएको थियो । भूमिहीन र अव्यवस्थित बसोबासीहरूलाई जग्गा दिनका लागि निवेदनहरू सङ्कलन गर्ने कार्य भइरहेकामा आवश्यक प्रक्रिया पूरा नहुँदै आयोग विघटन भयो । अहिले नयाँ आयोग गठन भएको छ, अब काम अघि बढ्छ, तपाईँ स्थानीय सरकारले सहयोग गर्नुपर्छ- उहाँले भन्नुभयो ।

कार्यक्रममा सामुदायिक आत्मनिर्भर सेवा केन्द्रका कार्यकारी निर्देशक जगत देउजाले भूमि-कृषि अभियान र स्थानीय तहहरूसँगको सहकार्यमा अबको बाटो कस्तो हुने भन्ने विषयमा छलफल गर्नुभयो । उहाँले नेपालमा ८० प्रतिशत अन्न उत्पादन पारिवारिक खेतीबाट हुन्छ भने २० प्रतिशतमात्र कम्पनीहरूले व्यावसायिकरूपमा गरेको खेतीबाट उत्पादन हुने तथ्याङ्क सुनाउनुभएको थियो ।

उहाँले कृषि कर्मले वातावरण संरक्षण गर्दै र अब केही समयपछि मानिस आधुनिक खेतीबाट फर्की पारिवारिक खेतीतर्फ उन्मुख हुन्छन् हामी कम्पनी खेतीतर्फ होइन, पारिवारिक खेतीतर्फ जानुपर्ने कुरामा अग्रसर हुनुपर्छ भन्नुभयो । साथै उहाँले आत्मनिर्भर केन्द्रले स्थानीय सरकारसँग मिलेर भूमि-कृषि अभियान सञ्चालन गरिरहेको र आगामी दिनपा पनि सहकार्य निरन्तर गर्ने बताउनुभयो ।

अवलोकन भ्रमणका क्रममा चक्काबन्दी खेती, माछा पालन र फोहोर व्यवस्थापनको अवलोकन गरी समीक्षा गरिएको थियो । यस अवसरमा बेलका नगरपालिकाका मेयर दुर्गाकुमार थापाले स्वागत गर्दै बेलका नगरपालिकाले विगतमा गरेको र हाल पनि भइरहेको कृषि, भूमि र खाद्यसम्बन्धी कार्यहरूको स्थलगत अवलोकन गराउने, आफ्ना अनुभव सुनाउने र विभिन्न क्षेत्रको भ्रमण गराउनुभएको थियो ।

चिन्तनमनन तथा सिकाइ कार्यशाला

२१ र २२ डिसेम्बर, २०२१ मा महिला पुनर्स्थापना केन्द्र (ओरेक) उदयपुरमा सिकाइ कार्यशाला भयो । केएर नेपालसँगको सहकार्यमा सञ्चालित सामर्थ्य कार्यक्रमको साफेदारहरूबीच आयोजना भएको सिकाइ कार्यशालामा राष्ट्रिय भूमि अधिकार मञ्च, नेपाल, राष्ट्रिय कृषक समूह महासङघ, लिबर्ड, स्वच्छ ऊर्जा नेपाल, बेलका, कनकाई, धनगढीमाई नगरपालिका र सुनकोसी गाउँपालिकाका जनप्रतिनिधिहरू सहभागी थिए । कार्यक्रममा जनवरीदेखि डिसेम्बर २०२१ सम्म गरिएका कार्यक्रमको नमुना अभ्यास, उपलब्धि र सिकाइ आदान-प्रदान गरी सहकार्यका लागि आगामी रणनीति तथा गरिएको थियो ।

सिकाइ कार्यशालामा सहभागी हुनुभइ केएर नेपालका सहायक राष्ट्रिय निर्देशक मोना

शेर्पाले समीक्षा चिन्तनमनन गर्ने खुला स्थान भएको बताउनुभयो । उहाँले आलोचनात्मक भएर हाप्रो काम हेरौं भन्नुभयो । जो अन्यायमा परेका छन्, उनीहरूको अधिकारका लागि आवाज उठाउने एउटा महत्वपूर्ण अवसर भएकाले किसानको क्षमतालाई अगाडि ल्याउन हाप्रो प्रयास महत्वपूर्ण हुने बताउनुभयो ।

किसानभित्र पनि कस्तोखालको किसानको भूमिका बढी छ, एउटा महिला किसानले भूमि र परिवारलाई व्यवस्थापन गरेकी छिन् भने यसको लैझिक भूमिकालाई कसरी अघि बढाउन सकिन्छ, कामको बोभ घटाएर कृषिमा उनीहरूको योगदान कसरी बढाउन सकिन्छ, उनीहरूको ज्याला कसरी निर्धारण गर्न सकिन्छ, जसले रैथाने बिउ र बालीको विषयमा काम गरिरहेको छ । सम्पूर्ण

किसानलाई सोलोडोलो राखेर अनुदान दिए हुन्छ र ? उनीहरूलाई हाप्रो अभियानले कसरी सहयोग पुछ ? हामीले कहाँनेर वकालत गर्दा त्यस्ता व्यक्तिले फाइदा पाउँछन् भने कुरा उठाउनुपर्छ- निर्देशक मोना शेर्पाको भनाइ थियो ।

सिकाइ कार्यशालामा केएर नेपालका खाद्य सुरक्षा तथा जीविकोपार्जन व्यवस्थापक जीवनाथ शर्माले ८ बटा नमुना अभ्यास गरिएको बताउनुभयो । किसानको आफ्नो भूमि छैन । अरूको भूमिमा बसेका छन् । पोखरी छ, आफ्नो पहुँचमा छैन । जलवायुको प्रभावमा उनीहरू छन् । वर्षामा बाढी आउँदा उनीहरू जोखिममा छन् । सिंचाइका लागि जमिन छैन । उनीहरूकै बच्चा दुवेका हुन्छन् । जीविकोपार्जनको अवसर छैन । त्यस्ता व्यक्तिहरूकोमा पुनुपर्छ भनेर काम गरिएको बताउनुभयो ।

सिकाइ कार्यशालामा सामर्थ्य कार्यक्रमअन्तर्गतका पाँचवटा (आत्मनिर्भर केन्द्र, राष्ट्रिय भूमि अधिकार मञ्च, राष्ट्रिय कृषक समूह महासङघ नेपाल, लिबर्ड र स्वच्छ ऊर्जा नेपाल) साफेदार संस्थाले भूमि, कृषि र जलवायु उत्थानशीलसम्बन्धी आफूहरूले गरेको पहलबाट भएका उपलब्धि, सिकाइ र अबका प्राथमिकता आदान-प्रदान गरिएको थियो ।

स्थानीय भूउपयोग योजना तर्जुमासम्बन्धी अभिमुखीकरण

सामुदायिक आत्मनिर्भर सेवा केन्द्र र स्थानीय सरकारको संयुक्त आयोजनामा स्थानीय तहमा भूउपयोग आधारपत्र, सोचपत्र र योजनाबाबो अभिमुखीकरण भयो । भूउपयोग ऐन, २०७६ अनुसार स्थानीय भूउपयोग योजना तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्ने उद्देश्यले महोत्तरीको बर्दिबासमा डिसेम्बर १ मा, सलाहीको हरिवनमा डिसेम्बर २ मा, दाढको दझाँशरणमा डिसेम्बर ९ मा र बर्बाइमा डिसेम्बर १० मा र सुर्खेतको चौकुनेमा डिसेम्बर ११ मा गरिएको अभिमुखीकरणमा पालिकाका कर्मचारी, जनप्रतिनिधिहरू र स्थानीय तहमा भूमि-कृषि क्षेत्रमा क्रियाशील सरोकारवाला सञ्चालनका प्रतिनिधिहरूसहित

१५६ जना सहभागी थिए ।

अभिमुखीकरणका क्रममा नगर प्रमुख, उपप्रमुख गाउँपालिका अध्यक्ष, उपाध्यक्ष र प्रमुख प्रशासकीय अधिकृतले विकासको पहिलो जग नै भूमिको दिगो उपयोग भएकाले यसको आधार भूउपयोग योजना तर्जुमा गर्नुपर्ने जस्ती रहेको बताउनुभयो । सहभागीहरूलाई भूउपयोग योजना तर्जुमाका लागि आवश्यक सूचना सङ्कलन गरी आधारपत्र, सोचपत्र र भूउपयोग क्षेत्र नक्सा तयार गरी विस्तृत योजना बनाउने प्रक्रियामा अभिमुखीकरण गरियो । अभिमुखीकरणपछि स्थानीय भूउपयोग योजना तर्जुमा प्रक्रियाका लागि कार्यसमूहहरूले कार्य प्रारम्भ गरेका छन् भने सो कार्यका लागि सामुदायिक आत्मनिर्भर केन्द्रले प्राविधिक सहयोग उपलब्ध गराइरहेको छ ।

राखी भूउपयोग योजना बनाउने निर्णय गरेका छन् ।

ऐनमा व्यवस्था भएनुसार स्थानीय सरकारले आफ्नो कार्यपालिकालाई नै भूउपयोग परिषद्मा परिणत गर्ने र भूउपयोग योजना कार्यान्वयन समिति र कार्यदल गठन गर्नुपर्ने हुन्छ । अभिमुखीकरण गरिएको स्थानीय तहमा कार्यसमूहहरू गठन भइ काम सुर भएको छ ।

अभिमुखीकरणपछि स्थानीय तहमा भूउपयोग योजना तर्जुमा प्रक्रियाका लागि कार्यसमूहहरूले कार्य प्रारम्भ गरेका छन् भने सो कार्यका लागि सामुदायिक आत्मनिर्भर केन्द्रले प्राविधिक सहयोग उपलब्ध

भूमि अधिकारका लागि छलफल तथा न्याली

२ अक्टोबर २०२१ मा जिल्ला भूमि अधिकार मञ्चहरू सुनसरी, उदयपुर, महोत्तरी, सर्लाही, रैतहट, सुवा, नुवाकोट, कंपिलवस्तु, सुखेत, बाँके, कैलाली र कञ्चनपुरमा गरी १२ जिल्लामा चाली तथा छलफल कार्यक्रम आयोजना भए।

भारतका अहिंसावादी नेता महात्मा गान्धीको जन्मदिनको अवसर परेर सन् २००७ देखि हेरेक वर्ष अक्टोबर २ लाई विश्व

अहिंसात्मक दिवस मनाउन सुरु गरिएको थियो। यसै सन्दर्भमा भारतको एकता परिषद्ले विश्वव्यापीरूपमा अभियानको योजना गरेको छ। यसैसँग जोडिएर र ऐक्यबद्धता जनाउनका लागि नेपालमा पनि अहिंसात्मक अर्थतन्त्रको विषयमा छलफल गरी कार्यक्रमहरू आयोजना गरिएको हो।

जिल्ला तहमा मञ्चमा सझाठित अगुवा तथा सदस्यहरू उपस्थित भइ शान्ति, अहिंसा, भूमि अधिकार अभियानका मागहरू लेखिएका प्ले कार्डसहित ब्यानर र भण्डा लिएर सडक तथा सार्वजनिक स्थलमा प्रदर्शन गरियो। साथै मञ्चका सदस्य तथा अगुवाहरूको क्षमता विकास तथा अभियानप्रतिको बुर्फाई विकास गर्नका लागि छलफल तथा सम्बाद पनि भयो।

चालीपछि अगुवा तथा सदस्यहरूले कोण सभा गरी भूमि अधिकार आन्दोलनको समीक्षा तथा नेपाली परिवेशमा अहिंसात्मक सामाजिक आन्दोलन र अहिंसात्मक ग्रामीण अर्थतन्त्र, अहिंसात्मक अर्थतन्त्र र अभियानका लागि अगुवाहरूको भूमिका के/कस्तो हुने, सदस्यहरूले के/कसरी

भूमिका निर्वाह गर्ने भन्ने विषयमा छलफलहरू भएका थिए। कार्यक्रममा भूमि अधिकार अभियानका अगुवा तथा सदस्यहरू सक्रियातापूर्वक सहभागी भए। कर्तिपय जिल्लामा अहिंसात्मक ग्रामीण अर्थतन्त्रबाटे तयार गरिएको वृत्तचित्र हेरी छलफलसमेत गरियो। कार्यक्रममा १ हजार ५ सय १३ महिलासहित २ हजार ६ सय २६ जना सहभागी थिए।

विश्व मानव इतिहास हिंसा र द्वन्द्वका केन्यन घटनाक्रमको सामना गर्दै अधिबढिरहेको छ। मानिसमा उत्पन्न हुने जीतको चाहनाले विभिन्नखालका युद्ध र द्वन्द्व बढाइरहेको छ। द्वन्द्वलाई नकारात्मकरूपमा मात्र नलिङ्ग एवं ठूला द्वन्द्वले धेरै जन-धनको क्षति हुने गर्छ। मानव समुदाय र देशलाई पनि ठूला द्वन्द्वले धेरै जन-धनको क्षति हुने गर्छ। अहिंसात्मक मार्गले मानिसलाई मानव हुनुको अस्तित्व बोध गराउन पनि मद्दत गर्छ। विश्वका अहिंसावादीहरूले मानव अस्तित्वको संरक्षण गर ! भन्ने सन्देश दिन विश्वमा अहिंसा दिवस मानाइने गरिएको छ।

भूमि-कृषि अभियानको वार्षिक समीक्षा

लेखाजोखा गर्दै सञ्चालनात्मक विकास र आन्दोलनको चिन्तनमनन गरी परिमार्जित मार्गीचित्र निर्माण गर्ने उद्देश्यले गरिएको समीक्षा तथा चिन्तनमनन प्रक्रियामा भूमि अधिकार अभियानमा लामो समयदेखि विक्रियाशील ३४ जना अभियानकर्मीको सहभागिता थियो।

कार्यक्रमको पहिलो दिन सामुदायिक आत्मनिर्भर सेवा केन्द्र र भूमि अधिकार मञ्चले सन् २०२१ मा भूमि-कृषि अभियानका क्षेत्रमा गरेका प्रमुख क्रियाकलाप र हासिल गरेका उपलब्धि, आगामी योजना तथा सवालहरू प्रस्तुत गरिएको थियो।

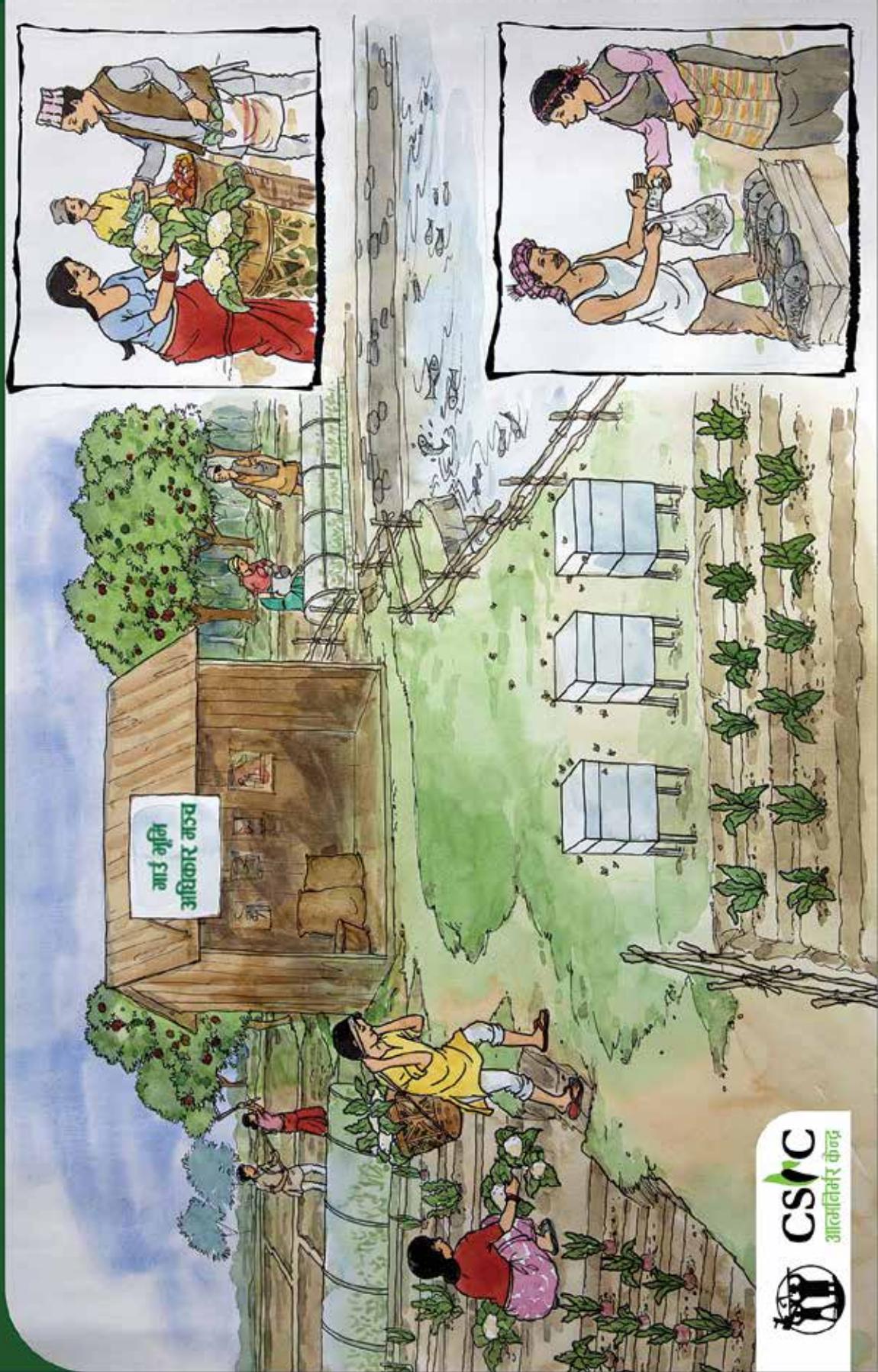
समीक्षामा ८ जिल्लाबाट मञ्चका प्रतिनिधि सहभागी थिए। अगुवाहरूले जिल्लामा भएका सञ्चालन विस्तार, सवालहरू र भूमि-कृषि अभियानबाट प्राप्त उपलब्धिलाई व्यानल छलफलका माध्यमबाट

सहभागीबीच जानकारी गराएका थिए। सञ्चालन विस्तारको काममा सुस्तता आएको, कोभिडका कारण अभियानमा समस्या सिर्जना भएको र आगामी योजना निर्माण गर्दा सञ्चालन विस्तार र सबलीकरणलाई प्राथमिकता दिनुपर्ने भनाइ अगुवाहरूले राखेका थिए।

कार्यक्रमको दोस्रो दिन पहिलो दिन आएका सवाल र सुझावका आधारमा सहभागीलाई ३ समूहमा विभाजन गरी भूमि-कृषि अभियान र सञ्चालनको आलोचनात्मक सवाल र आगामी योजना प्रस्तुत गरिएको थियो। तीनै समूहबाट आएका छुट्टाछुट्टै योजनालाई एकीकृत गरी प्रस्तुति गरिएको थियो। एकीकृत योजनालाई राष्ट्रिय भूमि अधिकार मञ्चको कार्यसमिति बैठकले अनुमोदन गरी सबै जिल्लालाई परिपत्र गर्ने निर्णय गरेको छ। ◉

सामुदायिक आत्मनिर्भर सेवा केन्द्र र राष्ट्रिय भूमि अधिकार मञ्चको संयुक्त आयोजनामा २४ र २५ डिसेम्बर, २०२१ मा भूमि अध्ययन घर ठिमुरा, चितवनमा भूमि-कृषि अभियानको वार्षिक राष्ट्रिय समीक्षा तथा चिन्तनमनन प्रक्रिया भयो। राष्ट्रिय भूमि अधिकार मञ्चले पाँचौं राष्ट्रिय सम्मेलनले गरेको प्रतिज्ञाअनुरूपको उपलब्धि, चुनौती र सिकाइलाई जोडै सन् २०२१ को नितिजाको

बाल्को जगणा जोगाया, हराभरा बनाया

शब्द तस्बिर

बाँके

कैलाली

कञ्चनपुर

कपिलवस्तु

महोत्तरी

नुवाकोट

रसुवा

रौतहट

सर्लाही

सुनसरी

सुखेत

उदयपुर

२ अक्टोबर, २०२१ विश्व अहिंसा दिवसको अवसरमा विभिन्न जिल्लामा आयोजना भएको
भूमि अधिकार सम्बन्धी न्याली तथा कार्यक्रम ।